

บทที่ 2

วิวัฒนาการของสำนึกในอดีตสมัย ร. 1-ร. 4

การรับรู้และการให้ความสำคัญเกี่ยวกับ "อดีต" ของคนในสังคมแต่ละยุคสมัย เป็นพฤติกรรมที่สำคัญประการหนึ่ง ซึ่งแสดงถึงลักษณะความเปลี่ยนแปลงของโลกทรรศน์และภูมิปัญญาของสังคม โดยให้ความหมาย การจัดระบบความคิด และการปฏิเสธปรากฏการณ์บางอย่างที่เกี่ยวกับอดีต อันเกิดจากปัจจัยต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคม ผลของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นสิ่งที่ช่วยยืนยันพัฒนาการทางด้านต่างๆ ในบริบทของประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะ "อดีต" ที่ถูกให้ความสำคัญเป็นพิเศษโดยกลุ่มชนชั้นนำ ที่มีบทบาทและอิทธิพลในการกำหนด "ทิศทาง" ของอดีตเหล่านั้น มีสิ่งที่น่าสนใจมากมายในการแสวงหาคำตอบของความพยายามดังกล่าว โดยตรวจสอบจากลักษณะของการให้ความสำคัญในอดีตที่เกิดขึ้น เพื่อทำความเข้าใจถึง "สำนึกในอดีต" ที่จะพัฒนาการไปสู่ความเป็นประวัติศาสตร์ชาติ อันมีความหมายอย่างยิ่งต่อการทำความเข้าใจในประวัติความเป็นมาของชาติ แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติ หรือแม้กระทั่งพัฒนาการแห่งความเป็นรัฐชาติในประเทศไทย ในการศึกษาถึงความเปลี่ยนแปลงของ "สำนึกในอดีต" ของสังคมรัตนโกสินทร์ จำเป็นจะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการรับรู้และความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะ "การรับรู้" ย่อมส่งผลโดยตรงต่อความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสำนึกในอดีตที่เกิดขึ้น

การรับรู้และการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

การรับรู้ในสังคมเกี่ยวกับระบบความคิดแบบไตรภูมิ

กรอบความคิดทางพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่กำหนดแนวความเชื่อของมนุษย์ โดยเฉพาะในดินแดนที่พระพุทธศาสนาหลงเหลือเป็นระยะเวลายาวนาน ความเชื่อในลักษณะนี้ก่อให้เกิดการรับรู้เกี่ยวกับอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในอุดมคติทางศาสนาชั้น โดยเฉพาะแนวความคิดทางเวลาที่เชื่อมโยงอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เข้าด้วยกัน ซึ่งมีพลังอำนาจในการกำหนดพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ แม้การวัดเวลาดังกล่าวจะอยู่นอกเหนืออำนาจของมนุษย์ก็ตาม เช่น การแบ่งเวลาของโลกออกเป็น 4 ยุคคือ กฤตยุค (สัตตยุค) ไตรตายุค ทวาปรยุค และกัลยยุค หรือการนับเวลาของโลกเป็นจำนวนกัลป์ หรือกับปี ซึ่งเรียกชื่อตามจำนวนพระพุทธเจ้าที่จะมาตรัสรู้ในยุคนั้นๆ เวลาที่กำลังดำเนินอยู่ในปัจจุบันเรียกว่า ภัทรกัปปี ซึ่งมีพระพุทธเจ้า 5 พระองค์มาตรัสรู้ ได้แก่ พระกกุสันธะ พระโกนาคมะ พระกัสสปะ พระโคตมะ และพระศรีอริยเมตไตรย (เจือ สตะเวทิน, 2514:14) ซึ่งเป็นที่มาของคติปัญญาอันตรธานที่เชื่อว่าศาสนาในยุคพระโคตมะจะดำรงอยู่เพียง 5,000 ปี ทำให้เกิดการลบล้างศรัทธาเพื่อสืบอายุพระศาสนา และเชื่อว่ามนุษย์จะมีอายุตลอดจนสติปัญญาลดน้อยถอยลงตามความเสื่อมดังกล่าว ดังข้อความที่ว่า "ในเรื่องปัญญาอันตรธานนี้ มีคำทำนายที่พระอรหันตศาสดาได้กะไว้ว่าจะเสื่อมลงตามลำดับ... โดยเชื่อมั่นว่า ต่อไปภายหน้าคนจะเรียวยาวไปทุกชั้น สติปัญญาความรู้ก็จะน้อยลงทุกชั้น ถ้อยคำสั่งสอนอันใดที่เป็นคำลึกลับก็จะมีผู้โดยยากฟังและฟังก็จะไม่

เข้าใจ" (ร.5, 2528 .430)

แนวความคิดเกี่ยวกับเวลาทางพุทธศาสนาได้กำหนดเวลาในโลกปัจจุบันให้เป็นส่วนหนึ่งของเวลาทางพุทธโลก โดยยึดหลักที่มนุษย์ยังเต็มไปด้วยกิเลส ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในช่วงเวลาอันยาวนาน มนุษย์จะต้องดิ้นรนให้หลุดพ้นจากวัฏสงสารโดยการบรรลุนิพพาน หรือสั่งสมบุญบารมีให้ได้ไปเกิดในภพภูมิที่ดีกว่า ช่วงเวลาแห่งการเวียนว่ายตายเกิดถูกแบ่งออกเป็น กาละกุกุส และกาละอูกุส ถ้าทำกรรมดีก็จะไปเกิดในกาละกุกุส เช่น ยุคพระศรีอริยเมตไตรย หากทำกรรมชั่วก็จะไปเกิดในกาละอูกุส เช่น กลียุค เป็นต้น ดังนั้น แนวความคิดเรื่องเวลาจึงเป็นตัวกำหนดว่ามนุษย์จะต้องทำอะไร เมื่อใด เพื่ออะไร (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2531:9)

แนวความคิดเกี่ยวกับเวลาทางพุทธศาสนา ถูกอธิบายและชี้ชัดขึ้นโดยระบบความคิดแบบไตรภูมิ ซึ่งพยายามอธิบายการเกิดแห่งปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ อันมีพุทธศาสนา เป็นความเชื่อพื้นฐาน ซึ่งอธิบายถึง ภูมิสาม ได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกสาม คือ พรหมโลก เทวโลก มนุษยโลก โดยมีเขาพระสุเมรุเป็นจุดศูนย์กลางของจักรวาลอันมีลักษณะเป็นแนวตั้ง โลกที่ปรากฏ จึงไม่มีพรมแดนที่แน่ชัด มีการแบ่งดินแดนออกเป็น 4 ทวีป คือ อุตตรกุรุทวีป อมรโคยานทวีป บุพพิเทหทวีป และชมพูทวีป (เสฐียรโกเศศ, 2514 .15) เล่าเรื่องในไตรภูมิ) มีการตอบสนองต่อปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ เช่นเรื่องวิญญูณ เทพเจ้า อันไม่สามารถอธิบายได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ตอบคำถามในเรื่องบุญกรรม การเวียนว่ายตายเกิด กำเนิดของมนุษย์โลก จักรวาล และมีบางอย่างที่สามารถตอบสนองต่อปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นฝนตก ฟ้าร้อง ฟ้าแลบ ฟ้าผ่า หรือแม้กระทั่งการก่อเกิดของสังคมมนุษย์ ซึ่งสามารถทำให้เกิดความเข้าใจในความเป็นมาและเป็นไปของมนุษย์ได้ในระดับหนึ่ง แม้จะมีได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อยืนยันข้อเท็จจริง แต่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นและขั้นตอนได้ชัดเจน เช่น การอธิบายขั้นตอนการเกิดปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ความว่า "เมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏแล้ว ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายก็ปรากฏ เมื่อดวงดาวนักษัตรปรากฏแล้ว กลางคืนและกลางวันก็ปรากฏ เมื่อกกลางคืนและกลางวันปรากฏแล้ว เดือนหนึ่งและกึ่งเดือนก็ปรากฏ เมื่อเดือนหนึ่งและกึ่งเดือนปรากฏอยู่ ฤดูและปีก็ปรากฏ" (อัคคัญญสูตร, 2518:11. 56. 76)

ระบบความคิดแบบไตรภูมิกลายเป็นเครื่องมือบ่งชี้วิถีทางปฏิบัติและจริยธรรมของคนในสังคม โดยการให้ความหมายเชิงสัญลักษณ์เกี่ยวกับโลกหรือภูมิทั้งสาม ซึ่งมีการจัดลำดับอย่างชัดเจน โดยใช้ผลบุญและผลกรรมเป็นมาตรฐาน ส่งผลให้มนุษย์สามารถดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมปัจจุบันอย่างมีความสุขมากขึ้น ความทุกข์ยากทั้งหลายที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องของกรรมเก่า จุดมุ่งหมายของชีวิตจึงอยู่ที่การประกอบบุญกุศลรอให้หมดกรรม เพื่อจะได้ไปเกิดในภพภูมิหรือมีวิถีชีวิตที่ดีกว่าเดิม ความสำเร็จของบุคคลจึงอยู่ที่บุญพาวาสนาส่งมากกว่าความสามารถที่แท้จริง ความวุ่นวายของสังคมมนุษย์ที่เต็มไปด้วยกิเลสจะถูกดูแลโดยผู้นำที่มีคุณลักษณะพิเศษเหนือมนุษย์ธรรมดา ซึ่งเป็นผู้สั่งสมบุญบารมีจากอดีตชาติ ผู้นำจึงมีลักษณะของ

ความเป็นพระโพธิสัตว์ จักรพรรดิราช ธรรมราชา จะเห็นได้ว่าแนวความคิดแบบไตรภูมิได้สร้างระบบความเชื่อตั้งแต่การดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมไปจนถึงการก่อเกิดผู้นำและการเกิดรัฐ ดังนั้น จึงมีอิทธิพลต่อการกำหนดพฤติกรรมต่างๆ ในสังคมมนุษย์ ตลอดจนครอบคลุมถึงการกำหนดพฤติกรรมของสังคมที่ไม่ใช่มนุษย์โลกด้วย

ในการศึกษาระบบความคิดแบบไตรภูมิจำเป็นจะต้องแยกการพิจารณาการกระจายตัวของแนวความคิดแบบไตรภูมิออกจากการปรากฏขึ้นของเอกสารไตรภูมิ ที่เป็นตำรับ ไม่ว่าจะเป็นเตภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง จนกระทั่งถึงไตรภูมิโลกวินิจฉัย ทั้งนี้เนื่องจากเอกสารไตรภูมิดังกล่าวเป็นเพียงส่วนหนึ่งที่แสดงออกถึงแนวความคิดแบบไตรภูมิในสังคมไทย การยึดติดกับความเชื่อที่ว่า หนังสือไตรภูมิพระร่วงเป็นจุดเริ่มต้นของแนวความคิดแบบไตรภูมิ จึงมิได้ช่วยทำให้การมองภาพระบบความคิดในเรื่องนี้กระจ่างชัดเท่าที่ควร เพราะไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเชื่อกันว่าแต่งในสมัยสุโขทัย ปรากฏหลักฐานของการสืบทอดมายังปัจจุบันเพียงไม่กี่ฉบับ ได้แก่ ฉบับพระมหาช่วย วัดปากน้ำ พ.ศ.2321 ฉบับพระมหาจันทร์ พ.ศ.2330 และต้นฉบับพิเศษปลายสมัยอยุธยา นอกเหนือไปจากสมุดภาพไตรภูมิบูรณที่เขียนขึ้นในสมัยธนบุรี พ.ศ.2319 ซึ่งทั้งหมดล้วนแต่ถูกบันทึกขึ้นในช่วงปลายอยุธยาต่อต้นรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น นอกเหนือไปจากไตรภูมิโลกวินิจฉัยที่เขียนขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งมีได้ให้ภาพของความต่อเนื่องและแพร่กระจายของระบบความคิดแบบไตรภูมิในสังคมไทยแต่อย่างใด

แนวความคิดแบบไตรภูมิเป็นรูปแบบทางมโนคติของคนในสังคมที่มีการกระจายตัวและสืบทอดมาช้านาน จนกลายเป็นรากฐานของจริยธรรมในสังคม (ธิดา สาระยา, 2527:51) จากการศึกษาของสิทธา พิณีจิวตล พบว่า ในศิลาจารึกหลักที่ 64 และประกาศแข่งน้ำโคลงห้า ปรากฏแนวความคิดเกี่ยวกับไตรภูมิ เช่น กำเนิดโลกและจักรวาล ในจารึกสุโขทัยหลักที่ 45 กล่าวถึงความเชื่อในเรื่องวิญญานบรรพบุรุษ เจ้าป่าเจ้าเขา สวรรค์ชั้นต่างๆ อันเป็นความคิดเกี่ยวกับสวรรค์ภูมิที่รับรู้กันทั่วไป (สิทธา พิณีจิวตล, 2527:49) นอกจากนี้ วัดยังเป็นสถานที่สำคัญในการเผยแพร่แนวความคิดแบบไตรภูมิในสังคมทั่วไป โดยผ่านการเทศนาสั่งสอน ในสังคมระดับบนมีการแต่งมหาชาติคำหลวง พระมาลัยคำหลวง นันทโศภนันทสูตรคำหลวง กาพย์มหาชาติ ตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา ในสังคมระดับล่าง มีการกระจายตัวของมหาชาติกลอนเทศมาลัยหมื่นมาลัยแสน การสวดในประเพณีบุญพระเวส ซึ่งแสดงถึงความเชื่อในเรื่องไตรภูมิที่ปรากฏในศาสนา แม้แต่การแต่งไตรภูมิโลกวินิจฉัยในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังแสดงถึงการรับความคิดเกี่ยวกับไตรภูมิจากพระไตรปิฎก ดังข้อความว่า "จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้พระราชอาคะและราชบัณฑิตทั้งปวงค้นพระไตรปิฎก เอาข้อวินิจฉัยในห้องพระไตรปิฎกนั้นออก แต่งเป็นไตรภูมิกถา" (พระธรรมปริชา (แก้ว), 2520:บานแผนก)

การปรากฏขึ้นของไตรภูมิพระร่วง หรือเตภูมิกถา ที่เชื่อกันว่าแต่งขึ้นในสมัยสุโขทัย นับเป็นการจัดระบบความคิดแบบไตรภูมิของชนชั้นปกครองขึ้นเป็นครั้งแรก ซึ่งเป็นการจัดวางระเบียบ แนวคิดทาง

จริยธรรมของสังคมอย่างเป็นทางการ กล่าวคือ จริยธรรมที่กระจายอยู่ทั่วไปของแนวความคิดแบบไตรภูมิ ได้ย้อนกลับมาสู่การให้ความสำคัญโดยชนชั้นปกครองในฐานะดาร์บที่ "ควรปฏิบัติ" (ธิดา สาระยา, 2529:57) โดยยึดหลักโลกทรรศน์ทางพุทธศาสนาเป็นพื้นฐาน ดังปรากฏในบานแผ่นกของไตรภูมิพระร่วง ความว่า "ผู้ใดจัก ปรารถนา สวรรค์ นิพพาน จงสดับดังนี้ จึงจะได้พบ พระศรีอารีย์ไมตรีเจ้า เมื่อจะลงมาตรัสแก่ สัพพัญญุตญาณ ในโลกนี้แล" (พระญาสิทธิ, 2515:304) อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดแบบไตรภูมิกระจายอยู่ทั่วไปในสังคมมาช้านาน มิได้เกิดขึ้นพร้อมกับเตภูมิกถา จากการศึกษาของนิยะดา เหล่าสุนทร พบว่า ความรู้ที่ปรากฏในไตรภูมิพระร่วง หรือเตภูมิกถา เป็นความรู้เก่าแก่ที่ปรากฏขึ้นมากมายในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาและคัมภีร์โลกศาสตร์ต่างๆ ก่อนหน้านั้นไม่ว่าจะเป็นความรู้เกี่ยวกับจักรวาล สวรรค์ นรก หรืออื่นๆ และไตรภูมิพระร่วงอาจจะไม่แพร่หลายในสมัยสุโขทัย ยุคอยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2537:253-254)

ระบบความคิดแบบไตรภูมิส่งผลต่อการรับรู้ทางด้านต่างๆ ในสังคมไทย เช่น การรับรู้ทางด้านมิติของสถานที่ และจักรวาล โดยถือว่าดินแดนแห่งพุทธศาสนาคือชมพูทวีป ในไตรภูมิพระร่วงมีการแจกแจงรายละเอียดค่อนข้างชัดเจน โดยแสดงภูมิทั้ง 31 อันมีเขาพระสุเมรุเป็นจุดศูนย์กลาง แวดล้อมไปด้วยมหาสมุทรเขายุคนธร เขาอิสินธร ไปจนถึงเขาอัสนัน มีกำแพงจักรวาลเป็นอาณาเขต รายล้อมไปด้วยทวีปทั้ง 4 ซึ่งเป็นลักษณะเดียวกับที่ปรากฏในจักรวาลทิปนี และไตรภูมิโลกวินิจฉัย ความสัมพันธ์ของภูมิทั้งสามเป็นแนวตั้งและโลกมีสัณฐานแบน ลักษณะจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมฝาผนังของวัดต่างๆ เช่น วัดใหญ่อินทาราม ชลบุรี วัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี ตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธโรสุวรรณคี ซึ่งแสดงถึงสวรรค์ โลกมนุษย์ นรก อย่างชัดเจน ระบบจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิเป็นการแสดงออกถึงโลกทรรศน์ทางพุทธภูมิศาสตร์ คือไม่มีขอบเขตแน่นอน จะใช้การกระจายตัวของพุทธศาสนาเป็นการกำหนดดินแดน เช่น การกำหนดดินแดนของชมพูทวีป มักจะพรรณารอยของคติแห่งอาณาเขตดังกล่าวตามตำนานศาสนา การแสดงพุทธปาฏิหาริย์ เช่น การประทับรอยพระพุทธรูปตามสถานที่ต่างๆ ที่เป็นพุทธอาณาเขต ดังนั้น การรับรู้ของมนุษย์ทางภูมิศาสตร์จึงถูกอธิบายหรือทำความเข้าใจด้วยกรอบแห่งความคิดทางพุทธศาสนา แม้ในการสร้างสมุดภาพไตรภูมิบูรณ หรือไตรภูมิโลกสัณฐาน ฉบับกรุงธนบุรี ยังได้มีการแสดงที่ตั้งรูปทรงสัณฐานของ "กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร" ว่าอยู่ที่ใดในระบบจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิอันกว้างใหญ่ มีการพยายามเปรียบเทียบโลกในไตรภูมิกับโลกมนุษย์ เช่น ในภาพที่ 16 ของสมุดภาพไตรภูมิบูรณ มีการแสดงภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยสัมพันธ์กับโลกในด้านระยะทางและวิถีทางไปสู่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยการสร้างบุญกุศล (ไตรภูมิโลกสัณฐานฉบับกรุงธนบุรี เอกสารเลขที่ 10/ก พ.ศ.2319)

การปรากฏขึ้นของไตรภูมิพระร่วง สมุดภาพไตรภูมิบูรณ จิตรกรรมเกี่ยวกับไตรภูมิตามวัดที่ชนชั้นนำให้ความอุปถัมภ์ และในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนไตรภูมิโลกวินิจฉัย แสดงออกถึงการยอมรับมาตรฐานของมโนคติดังกล่าวอย่างเป็นทางการโดยชนชั้นปกครอง โดยเฉพาะในช่วงปลายอยุธยาต่อต้นรัตนโกสินทร์มีความเคลื่อนไหวดังกล่าวเกิดขึ้น ได้แก่ การคัดลอกเตภูมิกถา ฉบับพระมหาช่วย วัดปากน้ำ

พ.ศ.2321 ฉบับพระมหาจันทร์ พ.ศ.2330 ดินฉบับพิเศษปลายอยุธยา สมุดภาพไตรภูมิบูรณสมัยธนบุรี พ.ศ.2319 นอกเหนือไปจากจิตรกรรมฝาผนังที่เกิดขึ้นมากมายในวัดที่ได้รับความอุปถัมภ์จากชนชั้นนำ ในการวาดเรื่องราวของไตรภูมิ ได้แก่ ผนังด้านทิศเหนือในตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ ผนังหน้าพระประธานวัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี ผนังหลังพระประธานวัดดุสิตาราม ธนบุรี ผนังหลังพระประธานวัดใหญ่อินทาราม ชลบุรี เสาพระวิหารและผนังพระอุโบสถ วัดสุทัศนเทพวราราม ผนังทิศตะวันตก หลังพระแก้วมรกต วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ชมพูนุช พงษ์ประยูร, 2518:62)

อาจกล่าวได้ว่า การรับรู้เกี่ยวกับระบบความคิดแบบไตรภูมิกระจายตัวอยู่ในสังคมมาเป็นเวลานาน อย่างน้อยที่สุดก่อนการเกิดของเอกสารที่เรียกว่าเตภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วงสมัยสุโขทัย ระบบความคิดแบบไตรภูมิได้ส่งผลต่อความคิดทางเวลาในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ซึ่งผูกพันอยู่กับความเชื่อทางศาสนา โดยขยายปริมาตรแห่งความรู้กว้างขวางกว่าในคัมภีร์ทางศาสนาที่เน้นย้ำเฉพาะดินแดน พุทธศาสนา หรือ ชมพูทวีป ระบบความคิดแบบไตรภูมิช่วยให้ดินแดนนอกเหนือชมพูทวีปกระจ่างชัดขึ้นกว่าคำอธิบายในศาสนา โดยวิธีจัดลำดับเชิงสัญลักษณ์ของภพภูมิต่างๆ ซึ่งก็คือการนำความรู้ดั้งเดิมในพุทธศาสนาขยายความ และอยู่ในกรอบของความเชื่อทางศาสนา โดยเวลาและสถานที่ทั้งหมดเชื่อมโยงติดต่อกันได้โดย “ผลบุญ” และ “ผลกรรม” ดังนั้น เวลาในปัจจุบันของชีวิตมนุษย์จึงน้อยมากเมื่อเทียบกับเวลาในระบบไตรภูมิ กรรมกลายเป็นเรื่องที่ยอธิบายถึงสภาวะที่มนุษย์ในปัจจุบันได้รับความทุกข์ยาก จะต้องกำหนดรับกรรมไปจนกว่าจะหมดระยะเวลาเพียง 100 ปีของชีวิต ไม่สามารถกำหนดสภาพและวิถีชีวิตของตนเองได้ทั้งหมด เพราะวิถีชีวิตบางส่วนถูกกำหนดมาแล้วจากบุญกรรมในอดีตชาติ ซึ่งคอยควบคุมและก่อให้เกิดเหตุการณ์ต่างๆ ในปัจจุบันต่อจนถึงอนาคต การกระจายตัวของระบบความคิดแบบไตรภูมิก่อให้เกิดแนวทางปฏิบัติตัวของคนในสังคมเพื่อให้หลุดพ้นจาก “กรรมเก่า” และทำให้ชนชั้นนำเห็นความสำคัญในการจัดสร้างตำรับซึ่งเป็นมาตรฐานเกี่ยวกับระบบความคิดแบบไตรภูมิขึ้น ทั้งเพื่อจัดระเบียบความเรียบร้อยของสังคม และเพื่ออธิบายคุณลักษณะของพระโพธิสัตว์ที่จะนำฝูงสัตว์ข้ามวัฏสงสารสู่มหานครนิพพาน (ธิดา สาระยา, 2529:60) หรือจักรพรรดิราช ที่มีพระบรมเดชาณุภาพอาจปราบได้ในชมพูทวีป หรือทั้ง 4 ทวีป และธรรมราช ผู้อาศัยธรรมเป็นเครื่องขยายพระราชอำนาจ

ทั้งแนวความคิดแบบไตรภูมิที่อยู่ในการรับรู้ของคนทั่วไป และตำรับไตรภูมิ ได้ก่อให้เกิดแนวการรับรู้เกี่ยวกับอดีตของคนในสังคม กล่าวคือ คนในสังคมสามารถหาความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมาในอดีตได้ในระดับหนึ่ง คือ เข้าใจถึงที่มาของกำเนิดโลก กำเนิดมนุษย์ กำเนิดสังคม เช่น มีคำอธิบายเกี่ยวกับกำเนิดโลกว่า หลังจากเกิดไฟประลัยกัลป์แล้วจะเกิดเมฆ เกิดฝน เกิดลม “ลมจึงพัดน้ำให้ยอบยุบวงดลงมาโดยลำดับ... ครั้นน้ำงวดลงมาถึงที่ตั้งแผ่นดินนี้แล้ว จึงบังเกิดลมจำพวกหนึ่ง รำพายพัดกลัดน้ำเข้าไว้โดยรอบคอบ จะมีให้หลังไหลไปมาได้...ครั้นน้ำงวดลงๆ รสแห่งน้ำนั้นก็บังเกิดเป็นรสแห่งแผ่นดิน ประดิษฐานอยู่ในเบื้องบนแห่งภูมิภาคปฐพี แลพื้นปฐพีนี้ เมื่อแรกตั้งขึ้นนั้นปรากฏเปรียบประดุจใบอุบลอันลอยอยู่เหนือหลังน้ำ” (พระธรรมปริชา (แก้ว), 2520:57-58) อธิบายถึงกำเนิดของมนุษย์ว่า

...โดยระยะเวลาที่ยาวช้านานที่โลกนี้จะกลับเจริญ เมื่อโลกกำลังเจริญอยู่ โดยมากเหล่าสัตว์พากันจูดิจากชั้นอาภัสสรพรหมลงมาเป็นอย่างนี้ และสัตว์นั้นได้สำเร็จทางใจ มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากกายตนเอง สัญจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสันกาลยืดยาวช้านาน...โดยล่วงระยะเวลาที่ยาวช้านาน เกิดจวันดินลอยอยู่บนน้ำทั่วไป ได้ปรากฏแก่สัตว์เหล่านั้น...ต่อมามีสัตว์ผู้หนึ่งเป็นคนโลน พูดว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นี่จักเป็นอะไร แล้วเอานิ้วชี้จวันดินลงลิ้มดู เมื่อเขาเอานิ้วชี้จวันดินลงลิ้มดูอยู่ จวันดินได้ซาบซ่านไปแล้วเขาจึงเกิดความอยากขึ้น ในคราวที่พวกสัตว์พยายามเพื่อจะปั้นจวันดินให้เป็นคำๆ ด้วยมือแล้วบริโภคอยู่ นั้นเมื่อรัศมีกายของสัตว์เหล่านั้นก็หายไปแล้ว... (อัครคัมภีร์, 2528:11, 56.76)

นอกจากนี้แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและผู้ปกครองยังถูกอธิบายด้วยแนวความคิดแบบไตรภูมิ ร่องรอยดังกล่าวปรากฏอยู่ในอัครคัมภีร์ ไตรภูมิพระร่วง ไตรภูมิโลกวิจิตร มีกระบวนการของพัฒนาการที่เริ่มจากมนุษย์ยังเต็มไปด้วยกิเลส ค่อยๆ รวมตัวกันเป็นชุมชนหรือสังคม และเกิดความขัดแย้งในการดำรงชีวิตระหว่างกันและกัน จึงมีการคัดเลือกหัวหน้าเพื่อทำการปกครองดูแลให้เกิดการพิพาท ซึ่งหัวหน้าเหล่านี้ในอัครคัมภีร์เรียกว่า กษัตริย์ มหาชนสมมุติ ในไตรภูมิพระร่วงและไตรโลกวิจิตรเรียกว่า สมเด็จพระมหากษัตริย์ ขัตติยะ พระยา ราชา มหาสมมุติราช พระโพธิสัตว์ โดยแสดงลักษณะที่แตกต่างจากผู้อื่น เช่น “เป็นสัตว์ที่สวยามกว่า น่าดูน่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า น่าเกรงขามกว่า” (อัครคัมภีร์, 2528: 82-83) “สัตว์ผู้หนึ่งที่ประกอบด้วยสติปัญญา อาจกล่าวปราบปรามผู้กระทำผิดนั้นให้ตั้งอยู่ในที่เป็นพระยารักษากระบิลเมือง” (พระธรรมปรีชา (แก้ว), 2520:69) ซึ่งมีหน้าที่ในการดูแล จัดสรรปันส่วนทั้งผลผลิตและดินแดน ป้องกันขับไล่ศัตรูรวมทั้งผู้ประพฤติมิชอบในสังคม และผู้อยู่ใต้ปกครองมีหน้าที่ “พวกข้าพเจ้าจักแบ่ง ส่วนข้าวสาลีให้แก่พ่อ” (อัครคัมภีร์, 2528:82) “เราจะให้ที่ไร่นาแก่ท่านผู้นั้นมากกว่าเราทั้งหลาย” (พระญาณโท, 2515:311) “ถึงขบปี เราท่านทั้งปวงจึงจะนำเอาข้าวสาลีไปถวายคนละสัตย์” (พระธรรมปรีชา (แก้ว), 2520:69)

ความเปลี่ยนแปลงทางการรับรู้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ความคิดทางเวลามีพลังในการกำหนดพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์อย่างลึกซึ้ง ในขณะที่แนวความคิดแบบไตรภูมิกระจายตัวอยู่ในการรับรู้ทั่วไป ได้ส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของคนในสังคมอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นเรื่องของกรรมเก่าและการสร้างบุญกุศลเพื่อให้หลุดพ้นจากกรรมในอดีตชาติ สัญลักษณ์ของภพภูมิต่างๆ ในไตรภูมิเป็นมาตรฐานของการสร้างบุญหรือการทำบาป อดีต ปัจจุบัน และอนาคตที่เกิดขึ้นจึงเป็นวงจรเดียวกัน กระบวนการการคลี่คลายความคิดดังกล่าว ค่อยๆ เริ่มจากความจริง

ที่มนุษย์พบเห็นอันเป็นกฎธรรมชาติในรูปแบบที่เป็นเหตุเป็นผล ในขณะที่ความรู้แบบเก่ายังดำรงอยู่ในสังคม เช่น การอธิบายภาพพจน์ของผู้ปกครองในฐานะพระโพธิสัตว์ หรือธรรมราชา ที่มากไปด้วยบุญบารมี ความเชื่อในเรื่องกรรม ความเชื่อเรื่องวิญญาณ และอำนาจเหนือโลก สิ่งที่เข้ามาแทรกคือการรับรู้แบบก้าวหน้า ซึ่งหมายถึงกระบวนการรับรู้ที่ขยายปริมาณออกไปจากการรับรู้ดั้งเดิม เช่น การรับรู้ทางเวลาแบบก้าวหน้า การรับรู้อันเกิดจากประสบการณ์ที่ค่อยๆ สั่งสมขึ้นของมนุษย์ ซึ่งส่งผลให้มนุษย์เริ่มเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเองมากขึ้น และหันมามองความเป็นจริงที่เกิดอย่างเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้นกว่าเดิม อันทำให้เกิดความสงสัยในคำอธิบายแบบเก่าว่าถูกต้องหรือไม่เพียงไร ซึ่งแสดงให้เห็นในพระราชปุจฉาของ สมเด็จพระพุทธเจ้าองค์ที่ 4 แห่งพุทธศาสนาที่ 4, 2511:56) "ผู้ใดได้กระทำสังฆเภทในท่ามกลางกัลป์ ผู้นั้นจะไปทนทุกข์เวทนาอยู่จนกว่าจะสิ้นกัลป์ ถ้าวันพรุ่งนี้จะสิ้นกัลป์ บุคคลใดกระทำสังฆเภทในวันนั้น ก็จะไปทนทุกข์เวทนาอยู่ในนรกแคว้นเดียวเท่านั้น" (รัชกาลที่ 4, 2511:56) นับเป็นการตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับเวลาทางพุทธโลกอย่างชัดเจนว่าใช้เกณฑ์อันใดตัดสินเวลาเหล่านั้น และล่วงเลยไปถึงความสงสัยว่าเวลาเหล่านั้นมีอยู่จริงหรือไม่

งานเขียนที่สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงกระบวนการรับรู้ของสังคมต้นรัตนโกสินทร์ที่เด่นชัดได้แก่หนังสือเรื่องนางนพมาศ หรือตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ โดยเสนอให้เห็นถึงศักยภาพของมนุษย์ที่สามารถกำหนดวิถีชีวิตของตนเองได้ โดยอาศัยสติปัญญาและการระมัดระวังความประพฤติปฏิบัติ พยายามศึกษาเล่าเรียนจนเกิดความสามารถในการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ เช่น การประดิษฐ์โคลอมลอยรูปดอกกระมุท และดอกไม้รูปพานขันหมาก ซึ่งได้รับการสืบทอดต่อไปในอนาคต อันเกิดจากความสามารถแห่งการคิดค้นและเป็น "ต้นแบบ" นั้น ดังความว่า

...ตรัสชมว่าโคลอมลอยอย่างนี้งามประหลาด ยังหาเคยมีไม่...ก็ดำรัสว่าข้าน้อยนี้มีปัญญาฉลาด สมที่เกิดในตระกูลนักปราชญ์ กระทำถูกต้องควรถือเอาเป็นเยี่ยงอย่างได้... ก็ให้กระทำโคลอมลอยเป็นรูปดอกกระมุท อุทิศสักการบูชาพระพุทธบาทนัมมาทานที トラบเท่ากัลปาวสาน อันว่าโคลอมลอยรูปดอกกระมุทก็ปรากฏมาจนเท่าทุกวันนี้... ครั้นทรงเห็นพวงดอกไม้รูปพานขันหมากของข้าน้อยนี้ ก็ขอบพระราชอภัยสาส์น จึงดำรัสว่า อันคนมีปัญญาแล้วจะกระทำการสิ่งใด ก็ถูกต้องเป็นที่จำเริญใจจำเริญตาหมู่ชนชายหญิง อันดอกไม้รูปพานขันหมากนี้ ควรจะเป็นแบบอย่างไว้ในแผ่นดินได้...(นางนพมาศ, 2513:99-116)

จากข้อความดังกล่าวจะพบเห็นถึงแนวความคิดและการรับรู้ที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม สติปัญญา กลายเป็นสิ่งสำคัญมากขึ้น และเวลาที่ปรากฏในนางนพมาศ เป็นเวลาที่ดำเนินไปเรื่อยๆ ไม่จบสิ้น โดยปราศจากความหมายของคำว่า "ชาติก่อน" "ชาติหน้า" การสร้างสรรค์ในโลกปัจจุบันถูกให้ความสำคัญเพื่อการสืบทอดไปยังอนาคต นั้นหมายถึง ปัจจุบันมีหน้าที่ต่ออนาคต และเช่นเดียวกัน อดีตย่อมมีหน้าที่ต่อ

ปัจจุบันด้วย

มีคำอธิบาย กระบวนการการรับรู้ที่เกิดการเปลี่ยนแปลงในระยะนี้จากนักวิชาการหลายท่าน ได้แก่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่ให้ความสำคัญต่อพลังผลักดันจากภายใน ซึ่ง "เปรียบเทียบเชื้อแห่งความเปลี่ยนแปลงซึ่งสถิตในสังคมนั้นอยู่แล้ว" (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527:4) พลังผลักดันจากภายในหมายถึงความเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากความรู้เชิงประจักษ์ อันเนื่องมาจากคนในสังคมมีประสบการณ์โดยตรงจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการค้า (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527:5) ส่งผลให้เกิดความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น เช่น การให้ความสนใจความจริงเนื้อหาของพระไตรปิฎก "ความสนใจที่ให้แก่พระไตรปิฎก โดยเฉพาะพระสูตรนี้เองที่มีอิทธิพลต่อความคิดของชนชั้นในตันรัตนโกสินทร์อย่างมาก โนมนำไปในทางที่อาจจะเรียกกว้างๆ ได้ว่า "เหตุผลนิยม" ...และน่าจะเป็นแรงบันดาลใจอย่างดีแก่การขยายตัวของเหตุผลนิยมในความคิดของปัญญาชนไทยมากกว่าแนวคิดจากตะวันตกซึ่งยังไม่แพร่หลายในประเทศไทยเมื่อตันรัตนโกสินทร์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527:415-416) และได้รับการขยายความโดยอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ ที่ให้ความสำคัญต่อศักยภาพของมนุษย์ ทำให้มนุษย์ถือว่าตนเองเป็นผู้กำหนดสิ่งต่างๆ จึงเกิดการปฏิเสธแบบความคิดแบบไตรภูมิที่มีได้มีจุดศูนย์กลางอยู่ที่มนุษย์

ในที่นี้จะขออธิบายกระบวนการการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วยการรับรู้แบบก้าวหน้า ซึ่งหมายถึงการรับรู้เกี่ยวกับโลก มนุษย์ สังคม ซึ่งขยายตัวออกไปจากการรับรู้แบบดั้งเดิม ซึ่งได้แก่ระบบความคิดแบบไตรภูมิที่ครอบงำความคิดของคนในสังคมมาเป็นเวลายาวนาน การรับรู้แบบก้าวหน้ามิใช่หมายถึงการรับรู้ใน "ศาสตร์" สมัยใหม่ แต่เป็นสิ่งที่ค่อยๆ เกิดขึ้นโดยเริ่มขัดแย้งกับการรับรู้แบบเก่า เช่น การรับรู้ทางเวลาแบบก้าวหน้า ที่กาลเวลาจะดำเนินไปเรื่อยๆ ไม่จบสิ้น ปราศจากความหมายของคำว่า "ชาติก่อน" "ชาติหน้า" ดังที่ปรากฏในหนังสือเรื่อง นางนพมาศ การรับรู้ในภูมิศาสตร์แห่งความเป็นจริงว่าโลกมิได้มีเขาพระสุเมรุเป็นจุดศูนย์กลาง หากแต่ประกอบไปด้วยดินแดนต่างๆ อีกเป็นอันมาก นอกเหนือไปจากชมพูทวีป และทวีปต่างๆ ตามความเชื่อทางศาสนา เช่น ที่ปรากฏภูมิศาสตร์ของโลกแห่งความเป็นจริงในงานของสุนทรภู่ และนิราศลอนดอน การรับรู้แบบก้าวหน้าเกิดขึ้นจากปัจจัยหลายประการ ได้แก่ การให้ความสำคัญต่อ "ความรู้" อันเป็นสิ่งที่มนุษย์จำเป็นจะต้องศึกษาเล่าเรียนเพื่อก่อให้เกิด "สติปัญญาและความสามารถ" ในการดำรงชีวิต ซึ่งหมายถึงมนุษย์มิได้ผูกติดอยู่กับบุญบารมีที่สั่งสมมาในอดีตชาติแต่เพียงอย่างเดียว แต่จำเป็นจะต้องศึกษาความรู้เพื่อก้าวไปถึงจุดมุ่งหมาย หรือดำรงรักษาบทบาทและสถานภาพของตนให้อยู่รอดปลอดภัย

การแสวงหา "ความรู้" ของคนในสังคมไทยที่ผ่านมา แม้จะผูกพันอยู่กับความรู้ดั้งเดิม เช่น คัมภีร์ทางพุทธศาสนา พราหมณ์ ไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ แต่มีการแสวงหาความรู้เพื่อประโยชน์ในชีวิตปัจจุบันปะปนอยู่ เช่น ความจำเป็นในการอ่านออกเขียนได้ของผู้ที่ต้องเข้ารับราชการ ความหนักในการประกอบอาชีพ จนในที่สุดมนุษย์เกิดความรู้สึกว่า ความรู้เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับวิถีชีวิตของมนุษย์ในการแสวงหาความก้าวหน้าให้กับตนเอง เพราะความรู้กลายเป็นบ่อเกิดของปัญญาและความสามารถในอันที่จะจัดการต่อชีวิตของตนให้เป็นไปตามความต้องการ และความรู้นั้นจะได้มาจากการพยายามศึกษาเล่าเรียนด้วยตนเอง มิได้

เกี่ยวข้องกับผลบุญกรรมที่ปรากฏในความเชื่อเดิม ในสังคมตันโกสินทร์ได้มีการให้ความสำคัญต่อ "ความรู้" อันหมายถึงการรับรู้ในสิ่งที่ตนเองปราศจากความรู้ ความเข้าใจ ความสามารถ ความถนัด ในสิ่งที่เป็น "ความรู้" นั้น ซึ่งจะเกิดได้โดยความพยายามในการศึกษาเล่าเรียน ซึ่งจะส่งผลต่อสติปัญญาและความสามารถของตนมากขึ้น ตัวละครในงานวรรณกรรมเริ่มแสดงออกถึงลักษณะการให้ความสำคัญในการศึกษาหาความรู้ เช่น พลายแก้วและพलयงามในขุนช้างขุนแผน ชนชั้นนำ เช่น พระอภัยมณี ศรีสุวรรณ ในพระอภัยมณี เริ่มแสดงถึงการแสวงหาความรู้ได้ขยายออกไปจากเดิม โดยถูกเนรเทศออกจากเมืองเพราะไปศึกษาหาความรู้ ผิดแผกไปจากความรู้เดิม "เป็นกษัตริย์จักรพรรดิพิศดาร มาเรียนการเช่นนั้นด้วยอันใด" (สุนทรภู่, 2525:8) ในขณะที่พระอภัยมณีและศรีสุวรรณมองความรู้ของตนว่า "อันดนตรีมีคุณทุกอย่างไป ย่อมใช้ได้ตั้งจินดาคำ บุรินทร์" (สุนทรภู่, 2525:9) รวมทั้งเชื่อมั่นว่าความรู้ที่ตนได้รับจะเป็นประโยชน์ต่อตนเองในการดำเนินชีวิตในอนาคต "มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร ชีวิตไม่ปลิดปลงคงได้ดี" (สุนทรภู่, 2525:9)

ในเรื่องนางนพมาศได้แสดงประโยชน์แห่งความรู้อันเกิดจากการศึกษาเล่าเรียนซึ่งส่งผลต่อสติปัญญาและความสามารถของมนุษย์อย่างเด่นชัด ซึ่งตัวเอกของเรื่องได้เล่าเรียน "อักษรสยามพากย์ และอักษรสันสกฤตได้ชำนาญแล้ว แล้วจึงให้เรียนพระพุทธรักษา...ให้เรียนคัมภีร์ไตรเพท...เรียนคัมภีร์ตามตำรับโหราศาสตร์ สอนให้ดูดาวนพเคราะห์นักชดถุข...นับว่าเป็นสตรีนักปราชญ์ฉลาดรู้คดีโลกคดิธรรมในแผ่นดินได้คนหนึ่ง" (นางนพมาศ, 34-35) อันนำไปสู่ "อันคนมีปัญญาแล้วจะกระทำการสิ่งใดก็ถูกต้อง" (นางนพมาศ:116) หน้าที่ประการหนึ่งในกลุ่มชนชั้นนำคือ "การศึกษาเล่าเรียน" เพื่อประโยชน์แห่งความประพฤติปฏิบัติซึ่งสิ่งที่จำเป็นต้องศึกษาได้ครอบคลุมกว้างขวาง นับเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ความรู้ของชนชั้นนำมิได้ผูกติดอยู่กับความเชื่อดั้งเดิมแต่ประการเดียว ปริมาณแห่งความรู้ขยายกว้างออกไปจากเดิม ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กลุ่มชนชั้นนำจำเป็นต้องศึกษาวิชาความรู้มากกว่าเดิม ดังปรากฏในเพลงยาวถวายโอวาท ความว่า

...อุตสาห์เรียนเขียนอ่านบุราณราช	ไสยศาสตร์สงครามตามประสงค์
ลำดับศักดิ์จักรพรรดิชาติดิวงศ์	อุตสาห์ทรงจดจำให้ชำนาญ
ด้วยพระองค์ทรงสมบรมนาถ	บังคับราชการสิ้นทุกถิ่นฐาน
กรมศักดิ์หลักชัยพระอัยการ	มณฑเียรบาลพระบัญญัติตัดสำนวน
อนึ่งให้รู้สุภาษิตบัณฑิตพระร่วง	โคลงเพชรพวงผิดชอบทรงสอบสวน
ราชาศัพท์รับสั่งให้บังควร	ทราบให้ถ้วนถี่ไว้จะได้ทูล
ทั้งพุทธไสยไตรดาทวยยุค	ให้ทราบทุกทีถวิลดินทร์สุรย์
พระยศศักดิ์จักเฉลิมให้เพิ่มพูน	ได้ฟังทูลกระหม่อมของฉันทสององค์...

(สุนทรภู่, 2525: 556-557)

นอกจากการให้ความสำคัญต่อความรู้แล้ว ปัจจัยอีกประการหนึ่งของการรับรู้แบบก้าวหน้าได้แก่ การรับรู้อันเนื่องมาจากประสบการณ์ที่มนุษย์ได้ประสบพบเห็นในโลกแห่งความเป็นจริง หรือสิ่งที่ นิธิ

เอียวศรีวงศ์ เรียกว่า ความรู้เชิงประจักษ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527) ความจริงการรับรู้อันเนื่องมาจากประสบการณ์ของมนุษย์ในสังคมปรากฏขึ้นมาช้านานแล้ว ในงานวรรณกรรมประเภทความเปรียบ นอกจากผู้แต่งจะเปรียบเทียบสิ่งที่พบเห็นกับสิ่งที่อยู่ในความเชื่อ เช่น เทพยดา เขาพระสุเมรุ ภูตผีปีศาจแล้ว สิ่งหนึ่งซึ่งถูกนำมาเปรียบเทียบด้วยคือ การพบเห็นในโลกแห่งความเป็นจริงของผู้แต่ง เช่น การเปรียบเทียบธรรมชาติที่พบเห็นกับสตรี “เอวไม่อันกลมงาม คือตั้งเอวยุพาพาล วัลย์ทองกระหวัดปาน กรนางอันโอบองค์ (พระมหाराชครู, 53) ความเปรียบลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงการนำสิ่งที่ได้พบเห็นในอดีตแห่งความเป็นจริงมาเปรียบเทียบกับกรรับรู้ของผู้แต่ง ซึ่งมีอยู่ทั่วไปในงานวรรณกรรม วรรณกรรมความเปรียบค่อยๆ ล่วงเลยไปถึงสิ่งที่เกิดขึ้นหรือเชื่อว่าเกิดขึ้นในอดีตแห่งความเป็นจริง และนำมาเปรียบเทียบกับสิ่งที่ผู้แต่งพบเห็นในปัจจุบันเพื่อให้ภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังปรากฏในนิราศนรินทร์ ความว่า “อยู่รยายคล่มแล้ว ลอยสวรรคต ลงถา” (นรินทร์ (อิน) 4) เมื่อคนในสังคมเริ่มมีประสบการณ์มากขึ้นในการเดินทางและได้พบเห็นสิ่งใหม่ๆ ประสบการณ์ที่ได้รับจึงถูกสั่งสมและขยายการรับรู้ในโลกแห่งความเป็นจริงมากขึ้นกว่าเดิม เช่น การเดินทางในวรรณกรรมประเภทนิราศที่แพร่หลายปลายสมัยอยุธยาต่อต้นรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของมโนทัศน์เกี่ยวกับจักรวาลและโลกซึ่งอิงอยู่กับความเชื่อดั้งเดิม โดยโลกที่พบเห็นมีลักษณะความเป็นรูปธรรมมากขึ้นกว่าเดิม (ธิดา สารยา, 2531:75)

ทั้งการให้ความสำคัญต่อความรู้ และการรับรู้อันเนื่องมาจากประสบการณ์ที่มนุษย์ได้พบเห็นในโลกแห่งความเป็นจริงทำให้มีการมองโลกปัจจุบันในสายตาแห่งความเป็นจริงมากขึ้น รับรู้ความเป็นมาและเป็นไปของชีวิตด้วยความเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้นกว่าเดิม เชื่อมั่นว่ามนุษย์สามารถดิ้นรนต่อสู้เพื่อดำรงชีวิตและก้าวหน้าขึ้นโดยอาศัยความสามารถของตนเอง อันนำมาสู่ความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ซึ่งเป็นการรับรู้แบบก้าวหน้า” ของคนในสังคม ปรากฏการณ์บางอย่างมิใช่เพียง “กรรมเก่า” หรือ “อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์” จะอธิบายได้กระจ่างชัด ไม่ว่าจะมีความพินาศของกรุงศรีอยุธยา หรือการจลาจลปลายสมัยธนบุรี การรับรู้แบบก้าวหน้าทำให้มนุษย์ค่อยๆ ปฏิเสธความเชื่อในเรื่องคติปัญจอันตรธาน เวลาที่ปรากฏจะต้องเป็นเวลาที่เกิดขึ้นจริง รับรู้และประเมินได้ด้วยความสามารถของมนุษย์ “ชาติก่อน” มีความหมายน้อยลงมาก...ในการอธิบายกรรมและผลกรรมที่มนุษย์ได้รับจะเลี่ยงไปอธิบายกรรมที่มนุษย์ได้กระทำใน “กาลก่อน” แทน “ชาติก่อน” แล้วเน้นผลกรรมที่ตกแก่มนุษย์ใน “ชาตินี้” มิใช่ “ชาติหน้า” (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2531.22)

สำนึกในอดีตสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดเกี่ยวกับเวลา มีความสัมพันธ์กับสำนึกในอดีตอย่างลึกซึ้ง เพราะความคิดทางเวลาจะเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม พลังผลักดันของการรับรู้ทางเวลาทำให้มนุษย์เลือกสรรวิถีการดำเนินชีวิตของตนเอง และการกระทำดังกล่าวก่อให้เกิดการมองอดีต ปัจจุบัน และ

อนาคต ตามกรอบของเวลาที่กำหนดขึ้น เมื่อความคิดทางเวลาค่อยๆ เริ่มเกิด การเปลี่ยนแปลง โดยกระบวนการการรับรู้แบบก้าวหน้า ทำให้ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต มิใช่เรื่องราวของอดีตชาติ หรือ ชาติหน้าอีกต่อไป แต่เป็นช่วงเวลาที่รับรู้และประเมินได้โดยความสามารถของมนุษย์ ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของการรับรู้แบบก้าวหน้า ในสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้กลุ่มชนชั้นนำเกิดความตระหนัก ในการสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ ตลอดจนมองเห็นความก้าวหน้าในสังคม การกระทำในปัจจุบันจะส่งผลต่ออนาคตที่มีชื่อ "ชาติหน้า" ดังปรากฏพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวร มหาสุรสิงหนาท ในการกระทำสังคายนาพระไตรปิฎก ความว่า "สังเวทกุลบุตรทั้งหลายในพระพุทธศาสนา เมื่อไม่รู้คุณแลโทษก็จะพากันมัวมัวมีความหลงเป็นต้น ก็พากันเกิดโทษต่อไปในอนาคตกาล" (พระวันรัตน์, 2531:445) และ "การที่ทรงทำดั่งนั้น เป็นคุณเป็นประโยชน์เป็นปทัฏฐานแก่สัตว์โลกทั้งหลายทั้งปวง ผู้ที่เกิดมาในภายหลัง" (พระวันรัตน์, 2531:445) และเช่นเดียวกัน การกระทำในอดีตที่มีชื่อ "ชาติก่อน" ย่อมส่งผลมายังปัจจุบันด้วย เช่น สมเด็จพระพนรัตน์ทรงบรรยายว่า การเสียกรุงศรีอยุธยาและการจลาจลปลาย สมัยธนบุรีทำให้พระพุทธศาสนาเศร้าหมอง ซึ่งส่งผลให้ "ลูพระพุทธศักราช 2325 ล่วงแล้วบิซาล ครั้น ความโสภปริเทวทุกขโทมนัสแลอันตรายมีประการต่างๆ บังเกิดขึ้นแก่ชนเหล่านั้น คือบังเกิดขึ้นแก่ภิกษุ เพราะบุคลลามกโกหกมารยาเป็นอันมากในพระพุทธศาสนา แลบังเกิดขึ้นแก่คฤหัสถ์เป็นอันมาก" (พระ วันรัตน์, 2531:445) สิ่งเหล่านี้ทำให้กลุ่มชนชั้นนำพยายามแสวงหาพฤติกรรมในอดีตที่ส่งผลมายังปัจจุบัน และอาจ ต่อเนื่องไปยังอนาคต โดยการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเวลาดังกล่าว โดยใช้สังคมหรือรัฐเป็นแกนกลาง เพื่อแสดงให้เห็นพัฒนาการที่ส่งผลระหว่างอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

การให้ความสำคัญเกี่ยวกับ "อดีต" ของสังคมสมัยรัตนโกสินทร์อยู่ในแวดวงของชนชั้นปกครอง ปัญญาชนในราชสำนัก พระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนา อันเป็นลักษณะที่สืบเนื่องมาแต่เก่าก่อนชนชั้นนำเหล่านี้ จะเป็นผู้ที่มีบทบาททางสังคมอยู่ในระดับสูง การปรากฏของรูปแบบงานเขียนทางประวัติศาสตร์ในลักษณะ ต่างๆ เป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงความสนใจเกี่ยวกับอดีตของกลุ่มชนชั้นนำในสังคม ไม่ว่าจะเป็นจารึก ตำนานพงศาวดาร หรือพระราชพงศาวดาร แต่สังคมรัตนโกสินทร์เน้น "อดีต" ในฐานะ "บทเรียน" มากขึ้น ดังจะเห็นได้ชัดเจนจากพระราชนิพนธ์ของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ที่กล่าวถึงสาเหตุ ของความพินาศของกรุงศรีอยุธยาว่า

...เพราะไม่ฟังตำนานโบราณมี	จึงเสียทีเสียวงศ์
เสียดเสียดักดีนครเศ	เสียทั้งพระนิเวศน์วงศ์...

(ร.1 เพลงยาวเสด็จไปตีพม่า. 36)

หลังการอุปถัมภ์ขึ้นของกรุงรัตนโกสินทร์ใน พ.ศ.2325 มิงงานเขียนทางประวัติศาสตร์อย่างน้อย 2 ลักษณะ ที่สืบเนื่องและสะท้อนให้เห็นถึงความสนใจในอดีตของสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้แก่ ตำนานและพระราชพงศาวดาร ในระยะนี้มีการเขียนและแปลตำนานทางพุทธศาสนาหลายฉบับ เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ สังคีตยวงศ์ รัตนพิมพ์วงศ์ ตำนานพระแก้วมรกต และมีการชำระ เรียบเรียง

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายสำนวน เมื่อวิเคราะห์ถึงแนวทางการสืบทอดงานเขียนประวัติศาสตร์เหล่านี้ จะพบลักษณะของการให้ความสนใจในอดีตเริ่มเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม กล่าวคือ อดีตที่ปรากฏไม่ว่าจะเป็นในด้านาน หรือพระราชพงศาวดาร ล้วนแล้วแต่มีคุณค่าในการก่อให้เกิดประโยชน์กับสังคมปัจจุบันมิใช่ เป็นเพียงอดีตที่อธิบายปรากฏการณ์หรือห้วงผลการหลุดพ้นในอนาคต แต่อดีตยังมีหน้าที่ของตนเองเพื่อตอบสนองความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้น เช่น สังคิตยวงศ์ มีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงความจำเป็นของการกระทำสังคายนาระไตรปิฎก โดยเน้นการเทิดพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท รัตนพิมพ์วงศ์และตำนานพระแก้วมรกต มีจุดประสงค์เพื่อกล่าวถึงสิทธิอันชอบธรรม และแสดงออกซึ่งบุญญาธิการของกษัตริย์ที่ได้รับพระแก้วมรกตมาประดิษฐานไว้ในกรุงรัตนโกสินทร์ กระบวนการการคลี่คลายสู่สำนึกในอดีตเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ต่อบุคคลปัจจุบันที่ชัดเจนที่สุด จะเห็นได้จากการชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

การชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

การชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นการให้ความสำคัญและความสนใจในอดีตของชนชั้นนำในสังคมที่ต้องการศึกษาถึงสาเหตุและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ และเมื่อพบสิ่งที่จะเป็นปฏิปักษ์ต่อความเข้าใจของสังคมส่วนรวม ตลอดจนเสถียรภาพของการเมืองการปกครอง จึงเกิดการปรับเปลี่ยนเนื้อหาที่ปรากฏในงานเขียนเหล่านั้นขึ้น โดยการ “ชำระ” ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า “การชำระพระราชพงศาวดารนั้นได้รวมเอาไว้หมดทุกอย่างนับตั้งแต่การแก้ไขสำนวนโวหารตัวสะกด แต่งเรื่องย่อ แทรกเรื่องใหม่ลงในเรื่องเก่า และแก้เรื่องเก่าให้ต่างออกไป” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2522:4) และได้สรุป จุดมุ่งหมายของการชำระไว้ว่า

...พระราชพงศาวดารที่ชำระกันในสมัยหลังจากอุบัติเหตุอันน่าตระหนกที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ของรัฐคือการเสียกรุงศรีอยุธยา จำเป็นต้องให้คำอธิบายอุบัติเหตุการณ์นี้ ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้คำอธิบายนั้น “เป็นประโยชน์” ต่อบุคคลปัจจุบันด้วย ผู้ชำระพระราชพงศาวดารเลือกที่จะอธิบายอุบัติเหตุการณ์นี้โดยชัดความผิดให้แก่ราชวงศ์บ้านพลูหลวง...การเสนอราชวงศ์บ้านพลูหลวง ในลักษณะเช่นนี้ นอกจากจะช่วยยืนยันในสิทธิธรรมของราชวงศ์ ใหม่ทั้งสองแล้ว ยังสามารถให้ “บทเรียน” แก่ผู้อ่านถึงคุณค่าแห่งความสามัคคี ความเป็นระเบียบเรียบร้อยภายใต้รัฐบาลที่เข้มแข็ง แก่ผู้อ่านที่ต้องการ บทเรียนจากอดีตอีกด้วย นอกจากนี้ยังเป็นการเสริมสร้างอุดมการณ์ใหม่เกี่ยวกับกษัตริย์ ซึ่งกษัตริย์ในสมัยนี้ โดยเฉพาะราชวงศ์จักรีต้องการจะเน้น เป็นพิเศษ... (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2522:21)

จากงานค้นคว้าของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงให้เห็นความพยายามในอดีตให้เกิดประโยชน์

ต่อปัจจุบัน อันแสดงถึงสำนึกในอดีตที่เกิดขึ้น และความเคลื่อนไหวในการชำระดังกล่าว ได้แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการจัดอดีตขึ้นใหม่ ซึ่ง "มิใช่เป็นเพียงการเติมเนื้อความให้บริบูรณ์จากพระราชพงศาวดารฉบับเก่าเท่านั้น แต่หมายถึง การแก้ไข ดัดแปลงแนวคิดที่มีต่ออดีตทั้งหมดของสมัยที่ชำระพระราชพงศาวดารอีกด้วย ผลประโยชน์ทางการเมืองของปัจจุบัน ความหวัง ความกลัว และความต้องการของรัฐบาลที่อำนาจการชำระพระราชพงศาวดารจึงถูกแทรกเข้าไปในภาพของอดีตที่จงใจวาดขึ้นใหม่นั้น" (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2522:3)

การปรับเปลี่ยนของเนื้อความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ผ่านการชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ ล้วนแล้วแต่ได้รับความอุปถัมภ์จากชนชั้นปกครองทั้งสิ้น จากการสำรวจพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่พบในชั้นหลังหลายสำนวน พบว่ามีการชำระมากเป็นพิเศษในสมัยรัชกาลที่ 1 และมีการชำระครั้งสุดท้ายในสมัยรัชกาลที่ 4 สำหรับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ผ่านการ "ชำระ" ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาล ที่ 3 ได้แก่

1. พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ปรากฏข้อความในบานแผ่นกว่า

...เพียงนี้ เรื่องพระเพทราชากับพระเจ้าเสือทำไว้แต่ก่อน บัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งให้เจ้าพระยาพิพิธพิชัย กระทำเรื่องพระนารายณ์ เป็นเจ้ากับพระเพทราชา พระเจ้าเสือ พระบรมโกศ พระเจ้าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ หาศักกราชถัดกันไป...(พ. พันจันทนุมาศ, 2503:217)

จากข้อความในบานแผ่นจะพบว่ามีมีการชำระพระราชพงศาวดารฉบับนี้อย่างน้อย 2 ครั้ง ครั้งแรกสันนิษฐานตามข้อความ "เพียงนี้ เรื่องพระเพทราชากับพระเจ้าเสือทำไว้แต่ก่อน" ซึ่งบุษกร ปลายเลิศสันนิษฐานว่าเป็นการชำระในสมัยกรุงธนบุรี (บุษกร ปลายเลิศ, 2511:89-93) และครั้งที่สอง มีการชำระในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ.2338 โดยพระยาพิพิธพิชัย ซึ่งชำระตั้งแต่ เรื่องสมเด็จพระนารายณ์ พระเพทราชา พระเจ้าเสือ พระเจ้าบรมโกศ และพระเจ้าเอกทัศน์ ในการชำระครั้งหลังเกือบจะไม่ได้แก้ไขฉบับที่ชำระในครั้งแรก

อาจสรุปได้ว่า พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ผ่านกระบวนการชำระถึงสองสมัยจากเนื้อความเกี่ยวกับประวัติศาสตร์อยุธยาตอนแรกที่เป็นเหตุการณ์ก่อนแผ่นดินพระเพทราชา ปรากฏสิ่งที่นิธิเรียกว่า "ส่อไปในทางเป็นมิตรกับราชวงศ์บ้านพลูหลวง" มาถูกเปลี่ยนแปลงโดยบรรยายความโหดร้ายของพระเจ้าเสือในตอนปลายรัชกาล ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันว่ามีการชำระในสมัยธนบุรีตรงกับความเห็นของ บุษกร ปลายเลิศ และเมื่อพระยาพิพิธพิชัยชำระอีกครั้งหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 1 แนวความคิดแห่งการกล่าวโทษ

ราชวงศ์บ้านพลูหลวงปรากฏอย่างชัดเจน พฤติกรรมการปรับเปลี่ยนเนื้อความดังกล่าว ผนวกกับความ ต้องการใช้ประโยชน์ในการอธิบายถึงสิทธิธรรมแห่งราชวงศ์จักรี ล้วนแล้วแต่แสดงให้เห็นถึงสำนึกในอดีต ของสังคมนตรีโกสินทร์ในการสร้างกรอบการอธิบายสาเหตุแห่งการสูญเสียกรุงศรีอยุธยาว่ามาจากที่กษัตริย์ มิได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม

2. พระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์ พระราชพงศาวดารฉบับนี้เรียกกันหลายชื่อ ได้แก่ ฉบับพิมพ์สองเล่ม ฉบับหมอบรัดเลย์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ และฉบับกรมพระปรมาธิบดีชิโนรส พระราชพงศาวดารฉบับนี้มีปัญหาอันเกิดจากบานแผ่น และการพิมพ์ของหมอบรัดเลย์ กล่าวคือ ข้อความ ในบานแผ่นมีว่า

...ศุภมัสดุ จุลศักราช 1157 ปีเถาะ สัทศก พระบาทสมเด็จพระบรมธรรมฤดมหาราชาธิราชรามธิเบศรมหารถบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้เสด็จดาวพิภพ เกลิงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงชำระเรื่องพระราชพงศาวดารแล้ว สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ผู้เป็นอุปัชฌาจารย์ กับพระเจ้าลูกเธอทรงพระนามสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรสศรีสุคตขัตติวงศ์ ผู้เป็นศิษย์ ได้ชำระสอบเรื่องต้นปลาย แลเรียบเรียงสืบต่อลงมาครั้งหลังจนถึงแผ่นดินกรุงเทพมหานคร ซึ่งตั้งใหม่นี้... (พ. หอสมุดแห่งชาติ, 2504:5)

ในชั้นแรก สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพทรงให้คำอธิบายไว้ว่า พระราชพงศาวดารฉบับนี้ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ทรงชำระจากฉบับพันจันทนุมาศของพระยาพิพิธพิชัยในสมัยรัชกาลที่ 1 ต่อมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาราธนากรมหมื่นนุชิตชิโนรส (พระยศในขณะนั้น) ชำระอีกครั้งหนึ่ง โดยแก้ไขเพิ่มเติมข้อความให้ไพเราะขึ้น และแต่งเพิ่มเติมขึ้นอีก 1 ตอน เริ่มตั้งแต่พระเจ้ากรุงธนบุรีหนีออกจากกรุงเก่า เหตุการณ์สมัยกรุงธนบุรี เรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ 1 มีเหตุการณ์เจ้าพระยามรชยกกองทัพออกไปตีเมืองทวายในปีชวด จัตวาศก จุลศักราช 1154 (กรมฯ ดำรง. คำนำในประชุมพงศาวดารภาคที่ 4. 139-140) ซึ่งพระพนรัตน์และสมเด็จพระยาตากษัตริย์ ได้ "ช่วยกันสอบเรื่องต้นปลาย" ตรงกับการตรวจสอบของกรมศิลปากรที่พบว่าขณะมีการเขียนพระราชพงศาวดารฉบับนี้ สมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรสมีพระชันษาเพียง 7 ชันษา ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ทรงอาราธนาสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส แต่งพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความสังเขปขึ้นสำนวนหนึ่ง นอกเหนือจากการชำระสำนวนพระพนรัตน์ซึ่งทั้งพระราชพงศาวดารฉบับความสังเขปและฉบับพระพนรัตน์ถูกหมอบรัดเลย์ นำไปพิมพ์ไว้ด้วยกันที่เรียกว่าฉบับพิมพ์สองเล่ม หรือฉบับหมอบรัดเลย์ ใน พ.ศ.2407 โดยพิมพ์ฉบับความสังเขปไว้ตอนหน้า ทำให้มีผู้เข้าใจว่าสมเด็จพระปรมาธิบดีแต่งทั้งเล่ม

ต่อมาได้มีการทำความเข้าใจและสามารถแยกสำนวนพระพนรัตน์ออกได้ต่างหาก และพบว่า เนื้อ

ความอาศัยฉบับพันจันทนุมาศที่ชำระโดยพระยาพิพิธพิชัยเป็นหลัก ซึ่งมีเนื้อความที่เป็นปฏิปักษ์กับราชวงศ์บ้านพลูหลวงอย่างเด่นชัด และนิธิ เอียวศรีวงศ์ พบว่า พระราชพงศาวดารฉบับพระพนรัตน์นี้เป็นฉบับเดียวกับพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม เพราะมีความคล้ายคลึงกันทางด้านเนื้อหาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะเนื้อความตั้งแต่ตั้งกรุงศรีอยุธยาถึงสิ้นอยุธยา (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523:18)

3. พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม หรือพระราชพงศาวดารกรุงสยาม บางแห่งเรียกฉบับ จ.ศ.1169 พระราชพงศาวดารฉบับนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งในการแสดงให้เห็น “สำนึกในอดีต” ของสังคมรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะอธิบายโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า ในที่นี้จะกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม ฉบับพระพนรัตน์ กับพระราชพงศาวดารเหนือ กล่าวคือ พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม มีเนื้อความแตกต่างจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาส่วนอื่น กล่าวคือ ในเนื้อความตอนต้นมีเหตุการณ์ก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยา เริ่มตั้งแต่บาธรรมราชสร้างเมืองสวรรค์โลก เรื่องพระร่วงอรุณราชกุมาร เรื่องพระยาแกรก เรื่องพระเจ้าอู่ทอง แล้วจึงเริ่มการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ซึ่งตอนต้นเรื่องปรากฏข้อความในบานแผ่นก ความว่า

...วันที่ 5 2๗ จุลศักราช 1169 ปีเถาะ นพศก เพลาค่ำเสด็จออก ณ พระที่นั่ง
จักรพรรดิพิมาน ลั่นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวรฯ ทูลเกล้าถวาย เล่า 1...
(พ. กรุงสยาม, 2507:1)

จากบานแผ่นกจะพบเห็นการทูลเกล้าฯ ถวายพระราชพงศาวดารฉบับหนึ่งให้แก่รัชกาลที่ 1 โดยกรมพระราชวังบวรฯ ซึ่งได้แก่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (รัชกาลที่ 2) เพราะกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสิ้นพระชนม์ตั้งแต่ พ.ศ.2345 (นิยะดา, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์สมัย ร. 1) ซึ่งพระราชพงศาวดารที่ทูลเกล้าฯ ถวาย ในครั้งนี้ น่าจะหมายถึงพระราชพงศาวดารเหนือ ซึ่งกรมพระราชวังบวรฯ (รัชกาลที่ 2) มีรับสั่งให้พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เป็นผู้เรียบเรียง เสร็จสิ้นในปีเดียวกัน และข้อความที่ปรากฏในความก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยาของฉบับบริติชมิวเซียมเห็นได้ชัดว่ามีโครงเรื่องของพระราชพงศาวดารเหนือ ข้อความหลังจากนั้นเป็นเนื้อความเดียวกับฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ผิดแต่ตัวเลขและชื่อตำบล ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ เสนอว่าเป็นฉบับเดียวกัน

ปรากฏบานแผ่นกอีกตอนหนึ่งในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม หลังเหตุการณ์ จ.ศ.894 กล่าวถึงการชำระพระราชพงศาวดารในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ความว่า

...ศุภมัสดุ จุลศักราช 1157 ปีเถาะ สัปตศก สมเด็จพระบรมธรรมนิคมหาราชาริราชเจ้าอยู่หัว ผู้ผ่านถวัลยราช ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา เถลิงพระที่นั่งดุสิต มหาปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดารตั้งแต่พระรามธิบดีสร้างศรีอยุธยา ลำดับกษัตริย์ลงมา 11 พระองค์ ถึงพระไชยราชา จนจับขุนวรวงศา แม่

ศรีสุดาจันทร์ฆ่าเสีย แล้วหงสาวดียกทัพมาถึงแล้วกลับคืนไป พระมหาจักรพรรดิให้เตรียมกองทัพไป เมืองละแวก...(พ. กรุงสยาม, 2507:51-52)

เมื่อพิจารณาจากบานแผนกทั้งสองประกอบกันจะพบว่า พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม เป็นการรวมระหว่างพระราชพงศาวดารเหนือ ที่กรมพระราชวังบวรฯ โปรดฯ ให้พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เรียบเรียงเริ่มตั้งแต่บารมหาราชสร้างเมืองสวรรคโลกมาจนถึงก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยา กับการชำระอาจจะโดยพระองค์เองหรือในความอุปถัมภ์ของรัชกาลที่ 1 ตั้งแต่การสถาปนากรุงศรีอยุธยาจนถึงแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ และเมื่อดูบานแผนกในฉบับพระพนรัตน์ประกอบจะพบว่าผู้ที่ทำการเรียบเรียงพระราชพงศาวดารฉบับนี้ ได้แก่อสมเด็จพะพนรัตน์ วัดเชตุพนฯ "สมเด็จพะพนรัตน์...ชำระสอบเรื่องต้นปลายแลเรียบเรียงสืบต่อกันลงมา" โดยยึดต้นแบบจากฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ที่พระยาพิพิธพิชัยชำระใน พ.ศ.2338 และคำว่า "ทรงชำระพระราชพงศาวดารแล้ว" ที่ปรากฏในบานแผนกของฉบับพระพนรัตน์ก็หมายถึงฉบับที่พระยาพิพิธพิชัยชำระนั่นเอง

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 โปรดฯ ให้พระยาพิพิธพิชัยชำระพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ซึ่งเคยผ่านการชำระมาแล้วสมัยธนบุรีอีกครั้งหนึ่ง ใน พ.ศ.2338 และโปรดฯ ให้สมเด็จพะพนรัตน์ดำเนินการเรียบเรียงพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมขึ้นใหม่จากพระราชพงศาวดารเหนือ และพระราชพงศาวดารฉบับชำระเนื้อความตั้งแต่สร้างกรุงศรีอยุธยา ถึงแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ (อาจจะฉบับพระยาพิพิธพิชัย) พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศที่ชำระโดยพระยาพิพิธพิชัย เข้าด้วยกัน และในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงอาราธนากรมพระปรมาธิบดีชำระใหม่อีกครั้งหนึ่ง และแต่งเพิ่มเติมจนพระเจ้ากรุงธนบุรีหนีออกจากกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชกาลที่ 1 ในสมัยรัชกาลที่ 4 เนื้อความบางส่วนของพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม โดยเฉพาะสำนวนพระพนรัตน์และสมเด็จฯ กรมพระปรมาธิบดี ได้ปรากฏขึ้นเป็นที่รู้จักกันในชื่อฉบับพระพนรัตน์ โดยตัดข้อความก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยาออก เหลือเพียงข้อความตั้งแต่เริ่มสถาปนากรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชกาลที่ 1 ซึ่งตรวจสอบได้จากข้อความในบานแผนกของฉบับพระพนรัตน์ที่ว่า "สมเด็จพะพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ผู้เป็นอุปัชฌาจารย์ กับพระเจ้าลูกเธอทรงพระนามสมเด็จพะปรมาธิบดี ชีโนรสศรีสุคตขัตติวงศ์ ผู้เป็นศิษย์ ได้ชำระสอบเรื่องต้นปลาย แลเรียบเรียงสืบต่อลงมาครั้งหลังจนถึงแผ่นดิน กรุงเทพมหานครซึ่งตั้งใหม่นี้" เป็นข้อความซึ่งเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งยกกรมพระปรมาธิบดี ขึ้นเป็น "สมเด็จพะ" มหาสมณะเจ้ากรมพระปรมาธิบดีชีโนรส ซึ่งจะวิเคราะห์ถึงการตัดเนื้อความดังกล่าวต่อไปข้างหน้า ดังนั้นเอง จึงพบลักษณะที่เหมือนกันของฉบับบริติชมิวเซียมและฉบับพระพนรัตน์ ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ เสนอว่า น่าจะเป็นฉบับเดียวกันเพราะมีความคล้ายคลึงด้านเนื้อหาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะเนื้อความก่อนสิ้นอยุธยา (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523:18) และเหตุการณ์ตั้งแต่พระเจ้ากรุงธนบุรีหนีออกจากกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยรัชกาลที่ 1 จ.ศ.1154 ที่ปรากฏในฉบับพระพนรัตน์ เป็นสำนวนของสมเด็จฯ กรมพระปรมาธิบดีชีโนรส ซึ่งแต่งขึ้นโดยการอาราธนา ของรัชกาลที่ 3 ตามคำอธิบายของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (สมเด็จฯ กรมดำรง. คำนำในประชุมพงศาวดารภาคที่ 4. 139-

140) และตรงกับข้อสังเกตในคำนำพระราชพงศาวดารกรุงสยามของ กรมศิลปากร ที่กล่าวว่า ฉบับบริติชมิวเซียมเกือบเหมือนกับฉบับกรมพระปรมาธิบดี (หรือฉบับพระพนรัตน์) "ผิดกันแต่ตัวเลข ชื่อตำบล และพลความเล็กๆ น้อยๆ" และคล้ายคลึงกับฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (กรมศิลปากร. พ. กรุงสยาม, 2507: คำนำ ข) ทั้งนี้เนื่องมาจากพระพนรัตน์ได้ใช้ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ที่ชำระโดยพระยาพิพิธพิชัยเป็นหลักในการเรียบเรียงด้วยนั่นเอง

4. พระราชพงศาวดารฉบับจักรพรรดิพงษ์ (จาด) พระราชพงศาวดารฉบับนี้ไม่ปรากฏบานแผนกระบุแน่ชัดว่าเขียนหรือชำระขึ้นเมื่อใด แต่จากเนื้อความจะพบว่ามี การบรรยายภาพพจน์ของกษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวงไว้อย่างงดงาม เนื้อความส่วนใหญ่ค่อนข้างเป็นอิสระจากอิทธิพลของการชำระที่โจมตีราชวงศ์บ้านพลูหลวง อุบลศรี อรรถพันธ์ ได้สันนิษฐานว่า อาจจะเป็นอีกฉบับหนึ่งที่มีการชำระ ในสมัยรัตนโกสินทร์ (อุบลศรี อรรถพันธ์. การชำระพระราชพงศาวดารฯ ใน ร.1, 2524)

5. พระราชพงศาวดารฉบับ จ.ศ.1136 และฉบับ จ.ศ.1145 สันนิษฐานว่ามีการชำระครั้งแรกในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ และคัดลอกสืบต่อกันมา ต้นฉบับที่หอสมุดแห่งชาติเป็นฉบับหลวงคัดขึ้นใน สมัยกรุงธนบุรี เหลืออยู่เพียง 3 เล่ม เนื้อความกล่าวถึงปลายสมัยพระมหากษัตริย์พรต เริ่มตอนพระเจ้า ล้านช้างส่งพระแก้วฟ้าคืน จนถึงสมัยพระมหินทราชา พ.ศ.2112 ตอนพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพมาประชิดกรุงศรีอยุธยา ฉบับ จ.ศ.1145 มีการคัดลอกขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ต้นฉบับปัจจุบันเหลือเพียง 2 เล่ม กล่าวถึงเหตุการณ์สมัยพระมหากษัตริย์พรตและสมัยพระมหาธรรมราชา

การชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นตัวอย่างที่เด่นชัดของการแสวงหาบทเรียนและพยายามทำความเข้าใจในอดีต ตลอดจนปรับเปลี่ยนอดีตเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ต่อบัจจุบันมากที่สุด และจากกระบวนการการชำระนี้เองได้แสดงลักษณะบางประการเกี่ยวกับสำนึกในอดีตที่จะพัฒนาไปเป็นประวัติศาสตร์ชาติในเวลาต่อมา

งานแปลวรรณกรรมจากต่างชาติ

ปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นถึงความเปิดกว้างทางด้านโลกทรรศน์และการใช้อัตนคติเป็นบทเรียนต่อปัจจุบัน ในสังคมรัตนโกสินทร์อีกประการหนึ่ง ได้แก่การยอมรับงานเขียนประเภทวรรณกรรมประวัติศาสตร์จากต่างชาติเข้ามาในแวดวงการเรียนรู้อย่างกว้างขวางมากขึ้น โดยการ "แปล" และ "แปลง" เรื่องราวอิงพงศาวดารจีน และเรื่องอิงพงศาวดารรามัญ ซึ่งแสดงให้เห็นการรับรู้และความสนใจที่ขยายแวดวงออกไปจากแวดวงของตน ในส่วนของเรื่องราวอิงพงศาวดารจีนนั้นก่อให้เกิดการเรียนรู้เกี่ยวกับบทบาทและหน้าที่ของบรรดาชนชั้นนำในพงศาวดาร และเป็นบทเรียนเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติ การเมือง การปกครอง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า "ด้วยสมัยนั้นผู้รู้ภาษาฝรั่งยังมีน้อยนัก

ถึงเรื่องจีนก็ทำให้เกิดปัญหาความรู้เจริญแพร่หลายยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน" (สมเด็จพระกรมตำรวจ, 2471:33) ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีการดำเนินการ "แปล" และ "แปลง" วรรณกรรมจากจีนหลายเรื่อง (สมเด็จพระกรมตำรวจ, 2471) ดังนี้

รัชกาลที่ 1

1. ไชยอัน แปลก่อน พ.ศ.2349 สันนิษฐานว่า กรมพระราชวังหลังฯ อำนวยการแปล รวมเป็นหนังสือ 37 เล่มสมุดไทย โรงพิมพ์หมอบรัดเลย์พิมพ์ครั้งแรกสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2417

2. สามก๊ก แปลก่อน พ.ศ.2348 เป็นหนังสือ 95 เล่มสมุดไทย โรงพิมพ์หมอบรัดเลย์ พิมพ์ครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2408

ซึ่งทั้งเรื่องไชยอัน และสามก๊ก สมเด็จพระยาตราชานุภาพทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับการแปล ดังความว่า

...ตำนานการแปลหนังสือสามก๊กเป็นภาษาไทย มีคำบอกเล่าสืบกันมาว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระราชดำรัสให้แปลหนังสือพงศาวดารจีนเป็นภาษาไทยสองเรื่อง คือ เรื่องไชยอันเรื่อง 1 เรื่องสามก๊กเรื่อง 1 โปรดฯ ให้พระเจ้าหลานเธอกรมพระราชวังหลัง ทรงอำนวยการแปลเรื่องไชยอัน และให้เจ้าพระยาพระคลัง (หน) อำนวยการแปลเรื่องสามก๊ก คำที่เล่ากันมา ดังกล่าวนี้นี้ไม่มีในจดหมายเหตุ แต่เมื่อพิจารณาเหตุเห็นมีหลักฐานควรเชื่อถือได้ว่าเป็นจริง ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเอาเป็นธุระชวนขวายนสร้างหนังสือต่าง ๆ ขึ้นเพื่อประโยชน์สำหรับพระนคร หนังสือที่เป็นต้นฉบับตำรับตำราในกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้รวบรวมของเก่าที่แต่งใหม่ และที่แปลมาจากภาษาต่างประเทศเกิดขึ้นในรัชกาลที่ 1 มีมาก...(สมเด็จพระกรมตำรวจ, 2471:33)

รัชกาลที่ 2

1. เลียดก๊ก รัชกาลที่ 2 โปรดให้แปลขึ้นในพ.ศ.2362 โรงพิมพ์หมอบรัดเลย์พิมพ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2413

2. ห่องลีน สันนิษฐานว่าแปลในสมัยรัชกาลที่ 2 โรงพิมพ์หมอบรัดเลย์พิมพ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2419

3. ตั้งฮัน สันนิษฐานว่าแปลในสมัยรัชกาลที่ 2 โรงพิมพ์หมอบรัดเลย์พิมพ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2419

งานแปลวรรณกรรมจากต่างชาติ กลายเป็นส่วนหนึ่งของการรับรู้ใหม่ในสังคม เนื้อความของเรื่องแปลพงศาวดารจีน มีลักษณะของการเน้นสามัคคีธรรม ความกล้าหาญ การชิงไหวชิงพริบ ตลอดจน

ความสามารถของตัวละครที่ใช้สติปัญญาในการแก้ไขสถานการณ์ ซึ่งเป็น "บทเรียน" รูปแบบใหม่ของสังคม โดยเฉพาะเรื่อง สามก๊ก ที่ได้รับความนิยมแพร่หลาย นอกจากนี้เนื้อความในงานแปลบางเรื่องยังมีส่วนสอดคล้องกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เช่น เรื่องไซฮัน หรือซิดกักไซฮัน ที่แปลขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 กล่าวถึงพระเจ้ายี่ช็องเต้ ไม่สนใจทำนุบำรุงบ้านเมือง ต่อมาราษฎรพร้อมใจกันยกพระเจ้าเง่ตั้งขึ้นเป็นกษัตริย์ โดยมีขุนนางสองคนได้แก่หางอ๊ี้ ภายหลังตั้งตนเป็นพระเจ้าผ้อปาอ่อง และเล่าปัง ภายหลังตั้งตนเป็นพระเจ้าฮันอ่อง พยายามตั้งศูนย์กลางการปกครองแทนพระเจ้าเง่ตั้ง โดยฝ่ายพระเจ้าฮันอ่อง มีน้ำพระทัยโอบอ้อมอารีดูแลทุกข์สุขของประชาชน ในขณะที่พระเจ้าผ้อปาอ่องเป็นคนโหดร้ายมุทะลุสุดต้น ทั้งสองฝ่ายทำสงครามรบพุ่งกัน จนในที่สุดด้วยความสามารถและคุณธรรมของพระเจ้าฮันอ่อง ทำให้ได้รับชัยชนะและสถาปนาราชวงศ์ฮันขึ้น

ส่วนวรรณกรรมต่างประเทศอีกเรื่องหนึ่งได้แก่เรื่องราชาธิราช เป็นวรรณกรรมเรื่องราวพงศาวดารรามัญ ซึ่งสะท้อนให้เห็นลักษณะของการให้ความสนใจที่ขยายวงกว้างขึ้น ในเรื่องราชาธิราช ปรากฏความในบานแผนก ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้พระยาพระคลัง (หน) พระยาอินทอัครราช พระภริมรัศมี พระศรีภูมิปริชา ช่วยกันแปลและเรียบเรียงขึ้นในปีมะเส็ง พุทธศักราช 2328 (เจ้าพระยาพระคลัง (หน). ราชาธิราช, 2512: คำนำ ข) ซึ่งโรงพิมพ์หมอบรัดเลย์จัดพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2423 โดยกล่าวถึงจุดประสงค์ว่า "ด้วยพระราชหฤทัยประสงค์จะให้เป็นที่ดานุหิตประโยชน์แก่พระบรมราชวงศานวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้น้อยผู้ใหญ่ฝ่ายทหาร ฝ่ายพลเรือน จะได้สดับจำไว้เป็นคติบำรุงสติปัญญาไปภายหน้า" (เรื่องเดียวกัน 1) แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญในการก่อประโยชน์และเป็น "บทเรียน" เพื่อ "บำรุงสติปัญญาไปภายหน้า" ในกลุ่มชนชั้นนำที่มีบทบาทในการบริหารบ้านเมืองของสังคมรัตนโกสินทร์ตอนต้น เนื้อความในเรื่องราชาธิราช กล่าวถึงสงครามระหว่างพระเจ้าราชาธิราช กษัตริย์มอญ กับพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง กษัตริย์พม่า มีเรื่องราวของมะกะโทเข้ามารับราชการในสมัยสุโขทัยปรากฏอยู่ และภายหลังได้เป็นกษัตริย์มอญ พระนามพระเจ้าฟ้ารั่ว สืบเชื้อสายลงมาถึงพระเจ้าราชาธิราช เนื้อความส่วนใหญ่กล่าวถึงการทำสงครามของทั้งสองฝ่าย การชิงไหวชิงพริบ และคุณธรรมของขุนพลทั้งสองประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่มอญจะเป็นฝ่ายได้ชัยชนะ จากสภาพบ้านเมืองของประเทศไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่กำลังอยู่ในระหว่างการรบพุ่งกับพม่า และเพื่งผ่านการทำลายล้างอย่างหนักในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา งานเรื่องราชาธิราชได้แสดงให้เห็นว่าพมามีใช้ชนชาติที่เก่งกาจอะไรนัก หากสู้รบโดยอาศัยความสามัคคี สติปัญญา ความกล้าหาญ และมีคุณธรรมเหมือนฝ่ายมอญก็จะได้รับชัยชนะได้ เหมือนฝ่ายมอญในเรื่องราชาธิราช ซึ่งปฐมกษัตริย์เคยเข้ามาพึ่งบรมโพธิสมภารกษัตริย์ไทยในอดีต

การให้ความสำคัญในเรื่อง รัฐ กษัตริย์ และราชวงศ์

สภาพการดำรงอยู่ของประเทศไทยตั้งแต่อยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ มีลักษณะของการรวมศูนย์อำนาจการปกครองที่กษัตริย์ (Centralization) กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจและสิทธิขาดโดย

พระองค์ในลักษณะ รัฐคือกษัตริย์ กษัตริย์คือรัฐ (Kingship) แม้ในบางยุคสมัยจะมีอำนาจเพียงในนามก็ตาม สภาพเช่นนี้ดำรงเรื่อยมาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏการให้ความสำคัญของกษัตริย์ในบทพระราชนิพนธ์ เรื่องรามเกียรติ์ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ความว่า "อันพระนครทั้งหลาย ก็เหมือนกับ กายสังขาร กษัตริย์คือจิตวิญญาณ เป็นประธานแก่ร่างอินทรีย์" (ร.1, 315) ในการทำศึกสงครามที่กวาดต้อน ผู้คนหลังจากได้รับชัยชนะ โดยให้ความใส่ใจน้อยมากต่อดินแดนที่ยึดได้ เป็นตัวอย่าง อันดีของสภาพรัฐที่ไร้ พรหมแดนทางภูมิศาสตร์ที่ชัดเจน แม้กระทั่งเมืองประเทศราชต่างๆ ที่ยอม "ถวายบังคม" ดูจะเป็นพระราช อาณาเขตแต่ในนาม ไม่ส่งผลเชิงปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นอำนาจในการควบคุมศูนย์กลาง การปกครอง การส่ง ทหารเข้าประจำการ การจัดเก็บภาษีอากรอย่างเป็นระบบ นอกจากการรับเครื่องราชบรรณาการ ที่จะส่งมา ยังเมืองหลวง หรือควบคุมเจ้านายชั้นสูงไว้ใกล้พระเนตรพระกรรณ เช่น การที่รัชกาลที่ 1 ติเมืองมะริด ทวาย ตะนาวศรี ได้ แล้วปล่อยให้มีการดูแลปกครองโดยกลุ่มเจ้าเมืองเดิมต่อไป โดยมีได้จัดการควบคุมการ ปกครองอย่างจริงจัง หรือในงานค้นคว้าเกี่ยวกับสิทธิที่แท้จริงของสยามในเคดาห์ (ไทรบุรี) พบว่า "เคดาห์ ไม่ต้องส่งรายได้ส่วนใดมายังกรุงเทพฯ และทั้งๆ ที่มีรายงานต่างๆ ของอังกฤษในแง่ร้ายว่า ความเป็น เอกราชในแง่เศรษฐกิจของเคดาห์จะเป็นสิ่งล่อใจให้สยามเข้ามาแทรกแซง แต่คำกล่าวดังกล่าวที่ไม่เคยเป็น จริง" (ธารอน আহมัด, 2528:104)

ภาพพจน์ของผู้ปกครองในสังคมไทยมักจะได้รับคำอธิบายจากแนวความคิดแบบไตรภูมิ กล่าวคือ มีสภาพเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งหมายถึงผู้เป็นที่พึ่งของสัตว์โลกและนำพาผู้สัตว์ข้ามวัฏสงสารเข้าสู่มหานคร แห่งนิพพาน ธรรมราชา หมายถึงผู้เป็นใหญ่โดยมีธรรมเป็นสรณะ และใช้ธรรมเป็นเครื่องมือในการขยาย พระราชอำนาจ จักรพรรดิราช ซึ่งเป็นผู้ปกครองในอุดมคติ มีพระบรมเดชานุภาพอาจปราบได้ในทวีปทั้ง 4 ในพุทธศาสนา นอกจากนี้มีอิทธิพลและคติความเชื่อแบบพราหมณ์ส่งผลให้ผู้ปกครองมีฐานะเป็นรามาริบัติ หรือองค์อวตารของเทพเจ้า ซึ่งได้รับการทำพิธีราชาภิเษก อันทำให้พระองค์เป็นสมมุติเทพอยู่เหนือ มนุษย์ทั้งหลาย

ความเปลี่ยนแปลงทางแนวความคิดในเรื่องรัฐและกษัตริย์ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สามารถพบร่อง รอยได้ในหนังสือ นางนพมาศ ซึ่งถูกแต่งขึ้นมาท่ามกลางการปรับเปลี่ยนระหว่างแนวความคิดดั้งเดิมและ การรับรู้แบบก้าวหน้า ซึ่งผู้แต่งได้เสนอโลกที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากกว่าจะเสนอความเห็นโลกตาม ระบบความคิดแบบไตรภูมิ นางนพมาศ ได้สะท้อนให้เห็นถึงโลกที่ประกอบไปด้วยรัฐต่างๆ มากมายหลายรัฐ และรัฐทุกรัฐมีความสำคัญเท่าเทียมกัน โดยกล่าวถึงรัฐเอกราชจำนวนมาก มีพระมหากษัตริย์อาราช ทำ หน้าที่ปกครอง รัฐประกอบขึ้นจากการรวบรวมดินแดนต่างๆ เข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยการ "ปราบ ปราบบ้านน้อยเมืองใหญ่ อันมีกำลังไพร่พลและสติปัญญาไม่เทียบเทียมให้อยู่ในอำนาจเป็นเมืองขึ้นเมืองออก" (นางนพมาศ, 2513:6) พรหมแดนของรัฐปรากฏการกำหนดเขตแดนค่อนข้างชัดเจน เช่น การกล่าวถึงบ้าน เมืองต่างๆ ในชมพูทวีปว่า "มีเขตแดนกว้างยาวประมาณ 50 โยชน์ก็มี 100 โยชน์ก็มี 200 โยชน์ก็มีบ้าง" (นางนพมาศ, 2513:6) โดยประกอบด้วยผู้คนหลายชาติหลายภาษา ความแตกต่าง ทางเชื้อชาติและภาษา

มีชัยปัจจัยสำคัญในการรวมตัวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ดังความว่า "เหตุดั่งนั้นไซ้ ๒ ประเทศภาษา ๓ ภาษาบ้าง ๔ ภาษาบ้าง ๕ ภาษาบ้าง รวบรวมกันเข้า จึงเรียกว่าเป็นพระมหานคร" (นางนพมาศ:6) บทบาทของผู้ปกครองในนางนพมาศ แม้จะเสริมสร้างพระบรมเดชานุภาพโดยการทำสงครามรบพุ่ง แต่มีกริชชี้ชัดว่าการทำสงครามดังกล่าวจะก่อให้เกิดความเสียหายทางด้านเศรษฐกิจ "ลูกค้าพาณิชทั้งสองฝ่ายก็มีได้ไปมาค้าขายถึงกัน นานาประเทศทั้งปวงก็รู้ว่าเมืองนั้นๆ เป็นข้าศึกแก่กัน" (นางนพมาศ, 2513:7) แต่ถ้าปราศจากสงคราม มีการเจริญพระราชไมตรี ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐต่อรัฐดำเนินไปด้วยดีก็จะประสบความสำเร็จ เรื่อง "สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินต่างประพุดติดตามราชประเพณี ย่อมนับถือว่าเป็นราชสัมพันธ์ไมตรี และมีมิตรไมตรีซึ่งกันและกัน ต่างแต่งทูตานุทูตจำทูลพระราชสาส์น ส่งเรื่องราชบรรณาการไปมาจำเริญทางพระราชไมตรี...ความสวัสดิ์จำเริญก็บังเกิดแก่พระมหานครบรรดาซึ่งเป็นไมตรีนั้น" (นางนพมาศ, 2513:8)

การที่กษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจก่อให้เกิดการให้ความสำคัญในฐานะเป็นศูนย์กลางของอดีต ซึ่งปรากฏให้เห็นชัดเจนในงานเขียนทางประวัติศาสตร์แบบพระราชพงศาวดาร แม้แต่ในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ประเภทตำนานเองก็มีเค้าเงื่อนการให้ความสำคัญดังกล่าว แต่ตำนานจะใช้กรอบทางพุทธศาสนาอธิบายถึงความเป็น "พุทธวงศ์" ของกษัตริย์ ซึ่งหมายถึงผู้มีบุญบารมีและเป็นตัวแทนในการสืบทอดพุทธศาสนา ส่วนกษัตริย์ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารนั้น อยู่ในกรอบของการสืบวงศ์อวตารจากพระผู้เป็นเจ้า ซึ่งได้แก่พระนารายณ์ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า พงศาวดารมาจาก วงศารวมกับอวตาร แปลว่า วงศ์ของพระนารายณ์ (จิตร ภูมิศักดิ์, 2502:71-74) ซึ่งจะพบลักษณะของการเรียกกษัตริย์รัฐไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาว่า พระรามาริบัติ หรือชื่อศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองซึ่งได้แก่ อยุธยา อันเป็นชื่อเมืองอยุธยาของพระราม แม้แต่ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังพบการเรียกชื่อ กรุงรัตนโกสินทร์ว่า อยุธยา ปรากฏอยู่ทั่วไป จะเห็นได้ว่ารูปแบบการสืบทอดของกษัตริย์ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารได้อาศัยกรอบกว้างๆ แห่งการเป็นวงศ์พระนารายณ์ เป็นตัวกำหนด กรอบดังกล่าวสามารถเกิดขึ้นได้จากการทำพระราชพิธีราชาภิเษก เพื่ออัญเชิญเทพเจ้าแบ่งภาคลงมาเป็นส่วนหนึ่งในองค์กษัตริย์โดยไม่จำเป็นต้องสืบทอดวงศ์ทางสายโลหิต ประกอบกับความเชื่อทางพุทธศาสนาที่มีการอธิบายเรื่องบุญญาธิการและจักรพรรดิราช เป็นสิ่งสนับสนุนให้การสืบทอดกลายเป็นเรื่องของความมีพระบุญญาธิการ พระบรมเดชานุภาพของความเป็นจักรพรรดิราช กฎฎาภินิหารอันเกิดจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้า อันหมายถึงถ้าผู้ใดถึงพร้อมซึ่งสภาวะดังกล่าว และกษัตริย์องค์เดิมขาด หรือสิ้นสภาวะนั้น ก็อาจมีการเปลี่ยนแปลงตัวผู้ปกครองได้ โดยไม่มีการกระทบกระเทือนต่อการเป็นวงศ์พระนารายณ์หรือจักรพรรดิราชแต่ประการใด จะเห็นได้ว่า ในจำนวนพระมหากษัตริย์ 33 พระองค์ แห่งกรุงศรีอยุธยา มีการเปลี่ยนแปลงที่เรียกว่า "เปลี่ยนราชวงศ์" หลายต่อหลายครั้ง ทั้งๆ ที่โดยแท้จริงความเปลี่ยนแปลงของความเป็น "ราชวงศ์" ในสมัยอยุธยา มิได้ถูกให้ความสำคัญมากไปกว่า การเป็นวงศ์เดียวแห่งพระนารายณ์ หรือการมีบุญญาธิการตามคติพุทธศาสนา ดังตัวอย่างการเปลี่ยนแปลงแผ่นดินในสมัยพระยอดฟ้าจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ที่ปลอดจากอิทธิพลการชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ ความว่า

...ศักราช 10 วอกศก (พ.ศ.2091) วันเสาร์ ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 5 เสด็จออกสนามให้ชนช้างและงาช้างพระยา
ไฟนั้นหักเป็น 3 ท่อน หนึ่งอยู่สองวัน ช้างต้นพระฉันทันต์โลร้องเป็นเสียงสังข์ หนึ่งประตูไพชยนต์ ร้องเป็น
อุบาทว์ถึงวันอาทิตย์ ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 8 สมเด็จพระเจ้ายอดฟ้าเป็นเหตุ จึงขุนชินราชได้ราชสมบัติ 42 วัน
และขุนชินราชและแม่ยั่วศรีสุดาจันทร์เป็นเหตุ จึงเชิญสมเด็จพระเชียรราชอิระราชเสวยราชสมบัติ ทรงพระ
นามสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ...(พ. หลวงประเสริฐฯ. 456)

ลักษณะดังกล่าวจะพบอยู่ทั่วไปในการกล่าวถึงกษัตริย์ของอยุธยาในเอกสารทางประวัติศาสตร์ก่อน
สมัยรัตนโกสินทร์ จะเห็นได้ว่ามิได้มีการจำแนกความแตกต่างของกษัตริย์เชิงราชวงศ์ ในการให้ความสำคัญ
ต่อความเป็นกษัตริย์ทั้งพระยอดฟ้า ขุนชินราช พระเชียรราชา ล้วนแล้วแต่ไม่มีความสัมพันธ์เชิงสายเลือด
โดยตรง แต่ไม่มีความแตกต่างในความเป็นกษัตริย์หรือต่างวงศ์แต่อย่างใด และอธิบายสิทธิของการเป็น
กษัตริย์โดยเน้นเรื่องบุญบารมีเป็นหลัก แม้ว่าสิทธิแห่งการสืบสันตติวงศ์โดยสายโลหิต จะมีให้เห็นในสมัย
อยุธยา แต่สิทธิดังกล่าวสามารถถูกปฏิเสธได้โดยการอ้าง "สิทธิธรรม" ที่เหนือกว่า

การปฏิเสธสิทธิในการสืบราชสมบัติโดยกำเนิด หรือการสืบสันตติวงศ์โดยสายโลหิตนั้น เป็นความ
จำเป็นของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ทรงก้าวขึ้นมาจากขุนนางของกรุงศรีอยุธยา การอ้าง "สิทธิธรรม" ในเรื่องบุญบารมีนั้น มีลักษณะคล้ายกับ
กษัตริย์อยุธยาหลายพระองค์ที่ได้ราชสมบัติในภาวะวิกฤตการณ์ และพระองค์ทรงปราบดาภิเษก กำหนด
พระองค์ขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ใหม่และศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองแห่งใหม่ โดยอาศัยการ
อธิบายสิทธิเช่นเดียวกับกษัตริย์อยุธยาบางพระองค์ อาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่สมัยอยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์
แนวความคิดเกี่ยวกับผู้ปกครองมิได้ยึดติดกับสิทธิโดยกำเนิดหรือการสืบสันตติวงศ์ทางสายโลหิตเท่านั้น
"แม้ว่าการถือกำเนิดในราชวงศ์จะเป็นเครื่องแสดงว่าเป็นผู้มีบุญบารมีและทำให้อยู่ในฐานะที่จะเพิ่มบุญบารมี
ได้มาก แต่การ "สิ้นบุญ" อาจเกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ ขณะเดียวกันการเป็นผู้มีบุญ ยังไม่ได้ จำกัดอยู่แต่เฉพาะ
บุคคลในราชวงศ์เท่านั้น สามัญชนบางคนที่มีลักษณะและความสามารถพิเศษอาจได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้
มีบุญบารมีได้" (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2531:83-84)

ในสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มปรากฏเค้าโครงของการจัดแบ่งกลุ่มรัชกาลต่างๆ ของกษัตริย์
อยุธยา ในพระราชพงศาวดารตามภูมิหลังและการสืบสายโลหิตในงานเรื่องสังคีตยวงส์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ แต่งขึ้นในคราวกระทำสังคายนา
พระไตรปิฎกใน พ.ศ.2331 ซึ่งในปริจเฉทที่ 7 กล่าวถึงราชวงศ์และลำดับกษัตริย์อยุธยา มีการแบ่งกษัตริย์
อยุธยาออกเป็นวงศ์ละสิบพระองค์ หรือทศวงศ์ และแสดงให้เห็นความแตกต่างระหว่างราชวงศ์อย่างชัดเจน
เช่น "ลำดับนั้น พระพิชราชวงศ์อื่น ทรงพระนามว่ามหาอุปาทา (เกิดใหญ่)...ได้ฆ่าพวกราชวงศ์ทั้งหลาย
แห่งพระราชานั้นเสีย" (สมเด็จพระพนรัตน์, 2521:394) และในเทศนาจุลยุทธการวงศ์ ซึ่งเขียนขึ้นในสมัย
รัชกาลที่ 2 (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523:19-20) ได้แสดงความแตกต่างระหว่างราชวงศ์อย่างชัดเจน ดังความว่า

“คณนาภษัตริย์ในราชวงศ์พระรามธิบดีแรกสร้างพระนครนั้น เว้นแต่ขุนวรวงศาธิราชสิริ เป็นภษัตริย์ 20 พระองค์ด้วยกัน...อำมาตย์ทั้งหลายจึงเนรเทศเสียจากสมบัติ ประชุมเชิญเจ้าพระยากลาโหม เสนาบดีขึ้น ราชากิเชก เสวยสมบัติผลัดพระวงศ์ใหม่ ถวายพระนามพระเจ้าปราสาททอง...ภริกาภษัตริย์ในราชวงศ์สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เว้นแต่พระเพทราชาคณนาเป็นภษัตริย์ 9 พระองค์ด้วยกัน” (เทศนาจุลยุทธการวงศ์ 2512:81-88)

ความหมายของ “ราชวงศ์” ที่ปรากฏในต้นรัตนโกสินทร์ มิได้หมายถึง “วงศ์พระนารายณ์” หรือ “วงศ์ผู้มีบุญ” ซึ่งจะครอบคลุมภษัตริย์ทั้งหมดอีกต่อไป แต่หมายถึงผู้สืบสายโลหิต หรือมีเชื้อสายเดียวกัน ในงานคันทควาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เรื่องประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา ได้พบเค้าเงื่อนการจัดแบ่งความแปลกแยกของภษัตริย์อยุธยาโดยสังคมต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะ 6 รัชกาลสุดท้ายของอยุธยาที่ถูกเรียกในชั้นหลังว่า ราชวงศ์บ้านพลูหลวง

การให้ความสำคัญต่อความเป็น “ราชวงศ์” ของสังคมต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้อดีตอันเป็นเรื่องราวของภษัตริย์ถูกจัดแบ่งออกและเน้นความสำคัญไม่เท่าเทียมกัน ความมั่นคงของราชวงศ์กลายเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาจาก “บทเรียน” ที่พบเห็นในพระราชพงศาวดารมากขึ้น โดยการพยายามสถาปนาความมั่นคงและพระราชอำนาจเพื่อป้องกันการ “เปลี่ยนวงศ์” ที่อาจจะเกิดขึ้นในภายหลัง “เป็นการเสริมสร้างอุดมการณ์ใหม่เกี่ยวกับภษัตริย์ซึ่งภษัตริย์ในสมัยนี้โดยเฉพาะราชวงศ์จักรีต้องการจะเน้นเป็นพิเศษ” (นิธิ. 2522:21) หมายถึงการเริ่มสถาปนาความมั่นคงของราชวงศ์ใหม่ โดยการอ้าง “สิทธิธรรม” การบำเพ็ญตนเป็นผู้ทำนุบำรุงศาสนา การป้องกันและขยายพระราชอำนาจ และลักษณะดังกล่าวถูกให้ความสำคัญมากขึ้น และจัดระบบแห่งพระราชอำนาจขึ้นใหม่ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การจัดอดีตในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ความเปลี่ยนแปลงในสังคมอันเกิดจากกระบวนการรับรู้แบบก้าวหน้า ทำให้มนุษย์เกิดความเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเอง การสร้างสรรค์ในปัจจุบันจะมีผลต่อเนื่องไปยังอนาคต อันหมายถึงปัจจุบันมีความสำคัญต่ออนาคต และในขณะเดียวกัน อดีตจะส่งผลมายังปัจจุบัน ซึ่งหมายถึงอดีตย่อมมีหน้าที่ต่อปัจจุบันด้วย สำนึกในอดีตของสังคมต้นรัตนโกสินทร์เริ่มปรากฏรูปแบบของการจัดอดีตอันเป็นเรื่องราวความเป็นมาของกลุ่มสังคมที่มีพระมหากษัตริย์เป็นจุดศูนย์กลางแห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในลักษณะที่อดีตและปัจจุบันเป็นความต่อเนื่องของสังคมที่เป็นปีกแผ่นและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน อันเป็นรากฐานที่จะพัฒนาไปสู่ความเป็นประวัติศาสตร์ชาติในเวลาต่อมา ซึ่งสามารถพบลักษณะของความพยายามจัดอดีตดังกล่าวได้ในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. สังคดียวงค์

ในการกระทำสังคายนาพระไตรปิฎก พ.ศ.2331 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ แต่งหนังสือว่าด้วยการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น เรียกว่า สังคดียวงค์ อันหมายถึงวงค์ของกษัตริย์ที่สืบทอดพระพุทธศาสนา เนื้อความกล่าวถึงการทำสังคายนาในชมพูทวีป การสังคายนาและประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกา มีการกล่าวถึงกษัตริย์โดยอาศัยกรอบแห่งความเป็น "พุทธวงศ์" กล่าวถึงกษัตริย์ในดินแดนที่เรียกว่าชมพูทวีปที่ให้ความอุปภัมภ์พระพุทธศาสนา และลำดับกษัตริย์สมัยอยุธยา ตั้งแต่พระเจ้าอู่ทอง จนถึงรัชกาลที่ 1 สถาปนารัฐรัตนโกสินทร์ โดยรวมเรียกกษัตริย์เหล่านี้ว่าเป็นกษัตริย์แห่ง "สยามทวยวงศ์" (สมเด็จพระพนรัตน์, 2521:369) หรือ "สยามไทยวงศ์"

แม้ว่าเนื้อความในสังคดียวงค์ จะเน้นความสำคัญของกษัตริย์ที่มีต่อพระพุทธศาสนา แต่ได้แสดงให้เห็นเหตุการณ์ที่ต่อเนื่องทางลำดับเวลาตั้งแต่พระเจ้าอู่ทองจนถึงเหตุการณ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยมีจุดศูนย์กลางอยู่ที่กษัตริย์ และเน้นการเฉลิมพระเกียรติยศของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แม้การลำดับกษัตริย์อยุธยายังมีความคลาดเคลื่อนและขาดความชัดเจนเมื่อเทียบกับหลักฐานร่วมสมัย แต่สังคดียวงค์ได้อาศัยกรอบทางศาสนาอธิบายพฤติกรรมของกษัตริย์เหล่านั้น ชัดเจนกว่าที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา สังคดียวงค์ได้แสดงร่องรอยของการแยกกษัตริย์อยุธยาเป็นราชวงศ์ก่อนข้างชัดเจน เช่น "ลำดับนั้น พระพิชชราชวงศ์อื่น ทรงพระนามว่า มหาอุปาทา (เกิดใหญ่) มีบุญมากมียศมาก พระชนม์ได้ 60 เศษ ได้ฆ่าพวกราชวงศ์ทั้งหลายแห่งพระราชานั้นเสีย" (สมเด็จพระพนรัตน์, 2521:394) แต่การสืบราชสมบัติยังคงยึดหลัก "บุญบารมี" ในการแสดงถึง สิทธิธรรมแห่งการครองราชย์มากกว่าการสืบสันตติวงศ์ทางสายโลหิต

สังคดียวงค์ได้แสดงลักษณะของการผสมผสานระหว่างจารีตการเขียนประวัติศาสตร์แบบตำนาน และการเขียนประวัติศาสตร์แบบพระราชพงศาวดาร กล่าวคือ มีการนำเนื้อความจากตำนานทางศาสนาต่าง ๆ เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ จามเทวีวงศ์ ตำนานมูลศาสนา มาให้เรียบเรียง โดยคงลักษณะการเขียนประวัติศาสตร์แบบตำนานที่มีกรอบทางเวลาและสถานที่ของพุทธศาสนาดำเนินเรื่อง แต่เมื่อมาถึงเนื้อความเกี่ยวกับลำดับกษัตริย์อยุธยา เริ่มปรากฏลักษณะของงานเขียนประวัติศาสตร์แบบพระราชพงศาวดาร โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่พระราชกรณียกิจของกษัตริย์ แม้ว่าจะยังคงเน้นหลักบุญบารมีทางพุทธศาสนาอยู่ก็ตาม ลักษณะดังกล่าวจะเป็นลักษณะเฉพาะของงานเขียนทางประวัติศาสตร์บางชิ้นที่ปรากฏขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น คำให้การชาวกรุงเก่า จุลยุทธการวงศ์ พระราชพงศาวดารเหนือ พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม

โดยกรอบทางพุทธศาสนา อดีตของไทย ในสังคดียวงค์ได้ถูกรวมให้อยู่ในขอบเขตของ "สยามราชประเทศ" โดยเฉพาะตั้งแต่การสถาปนารัฐอยุธยาเป็นต้นมา โดยการแบ่งดินแดนของพุทธศาสนา หรือดินแดนชมพูทวีปออกเป็นส่วนๆ คือ

...ณ กาลนั้น พระพุทธวจะปิฎกไตรยทั้งหลาย ได้ประดิษฐานอยู่ใน สยามราชประเทศ 1 ในมัทธาภิรมหาลาน

ประเทศ 1 ในราชประเทศ (ประเทศราช) 1 ในกัมพูชเมแลงชารามราชประเทศ 1 ในประเทศลาวแล
ภูกามพม่า 1...(สมเด็จพระวันรัตน์, 2521:369)

จะเห็นได้ว่า แม้จะอาศัยกรอบทางพุทธศาสนา แต่สังคดียวงค์ได้เริ่มแสดงให้เห็นถึงดินแดนต่าง ๆ อันมีอยู่จริงบนผืนโลก ที่แม้จะไม่สามารถกำหนดขอบเขตแน่นอนได้อย่างชัดเจน แต่มีลักษณะของการแยก ความแตกต่างระหว่างดินแดนต่อดินแดนซึ่งเป็นเอกภาพ มิใช่ชมพูทวีปอันกว้างใหญ่ทางพุทธศาสนาที่หาขอบเขต มิได้ หากแต่ได้แยกย่อยออกเป็นส่วนต่างๆ ชัดเจนยิ่งขึ้น และยึดถือดินแดนแห่งพุทธศาสนาของตน เป็น "สยามราชประเทศ" บรรดาภคิษฐ์หรือผู้ปกครองในดินแดนดังกล่าวถูกจัดและนับเนื่องให้มีความ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตลอดจนแสดงความสัมพันธ์กัน โดยรวมเรียกภคิษฐ์ตั้งแต่อยุธยา ธนบุรี ถึงรัตนโกสินทร์ ว่า "สยามไทยวงศ์" ดังความว่า "เหตุการณ์ต่างๆ ในวามราชวงศ์แลสยามไทยวงศ์ให้บังเกิดพิงรู้ไว้ในกาล บัดนี้เกิด" (สมเด็จพระวันรัตน์, 2521:368)

การนับเนื่องกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ เข้าด้วยกันในกรอบของ "สยามราชประเทศ" และการจัดภคิษฐ์ทั้งหมดในระบเวลาดังกล่าวเป็น "สยามไทยวงศ์" นั้น เป็นความ พยายามในขั้นแรกของชนชั้นนำรัตนโกสินทร์ ที่มองอดีตในลักษณะของการสืบเนื่องทางเวลาในโลกปัจจุบัน ที่ปราศจากความหมายของคำว่า "อดีตชาติ" หมายถึงความคิดเกี่ยวกับเวลาที่ก้าวต่อไปเรื่อยๆ จากอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ตามความเป็นจริง การจัดกรอบดังกล่าวเป็นการแสดงลักษณะการจัดอดีตให้มีความสัมพันธ์กับ ปัจจุบัน สามารถอธิบายได้อย่างเป็นเหตุเป็นผลถึงลำดับขั้นตอนการเกิดและสิ้นสุดลงของเหตุการณ์ต่างๆ แม้จะเป็นกรอบกว้างๆ แต่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในระดับหนึ่ง เช่น การกล่าวถึงพระเจ้าอู่ทองใน ฐานะจุดเริ่มต้นและศูนย์กลางแห่งความสัมพันธ์อันต่อเนื่องดังกล่าว ความว่า

...มีพระเจ้าเอกราชทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามาริบัติสุวรรณโกล พระชนม์ได้ 70 พรรษา เสวยราช อยู่ในกรุงอโยธยธานีบุรีรมย์ คล้ายกับเทพนคร ทรงบุญญาธิการมาก มีพระเกียรติยศใหญ่ มีราชบริพารมาก ทรงฤทธิ์เดชยิ่งใหญ่เป็นธงไชยของชาวสยาม...(สมเด็จพระวันรัตน์, 2521:373-374)

มีประเด็นที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่ง ในสังคดียวงค์ ได้กล่าวถึงสุโขทัย ในฐานะศูนย์กลางแห่ง "สยามประเทศ" ที่มีการกระจายและเผยแพร่พระพุทธศาสนาเอาไว้ด้วย ซึ่งเห็นได้ชัดเจนว่านำเนื้อความมา จากชินกาลมาลีปกรณ์ ดังความว่า "ครั้งนั้นในสยามประเทศ พระราชาทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามราช เสวยราชอยู่ในกรุงสุโขทัย" (สมเด็จพระวันรัตน์, 2521:271) และกล่าวถึงการสืบวงศ์ของภคิษฐ์สุโขทัย ดัง ความว่า "ครั้งนั้น ได้ยินว่าพระราชบุตรสมเด็จพระยารมราช ทรงพระนามว่าสมเด็จพระลิไทยราช เสวย ราชอยู่เมืองสัชชนาลัย" (สมเด็จพระวันรัตน์, 2521:271) ซึ่งเป็นความที่แทรกไว้ตอนกลางของเรื่อง แสดง ให้เห็นถึงการยอมรับในระดับหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องราวของสุโขทัยและราชวงศ์พระร่วงในฐานะภคิษฐ์แห่ง "สยามประเทศ" แต่สังคดียวงค์ไม่สามารถแสดงถึงความสัมพันธ์หรือความต่อเนื่องของกลุ่มเมืองศรีสัชชนาลัย-

สุโขทัย และราชวงศ์พระร่วง ในการสืบเนื่องความเป็นกษัตริย์แห่งสยามประเทศมายังอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ได้ชัดเจน ดังนั้น เรื่องราวของสุโขทัยจึงมิได้ถูกนับเนื่องเข้าเป็น "สยามไทยวงศ์" หากแต่กล่าวถึงอย่างคลุมเครือในความเป็นสยามประเทศในอดีตที่ยาวไกลกว่าอยุธยาเท่านั้น

2. จุลยุทธการวงศ์ เทศนาจุลยุทธการวงศ์ จุลยุทธการวงศ์ความเรียง

จุลยุทธการวงศ์ เป็นเรื่องราวของความเสื่อมโทรมของพระพุทธศาสนาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ทรงนิพนธ์ขึ้นในรัชกาลที่ 1 โดยขยายความจากสังคดียวงศ์ ดังนั้น จุลยุทธการวงศ์จึงมีเนื้อความเฉพาะเจาะจงเกี่ยวกับลำดับกษัตริย์และความต่อเนื่องของอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ ดันฉบับปัจจุบันมีเพียงผู้ที่ 2 จากจำนวน 2 ผู้ก่กล่าวถึงเหตุการณ์ก่อนตั้งอยุธยา เรื่องบรรพบุรุษพระเจ้าอู่ทอง เริ่มตั้งแต่การสร้างเมืองไตรดริงส์ เรื่องท้าวแสนปม มาจนถึงการสร้าง กรุงศรีอยุธยา ลำดับความลงมาถึงสมัยพระอินทราชา จ.ศ.818 จะเห็นได้ว่า จุลยุทธการวงศ์มีการขยายความเป็นมาของพระเจ้าอู่ทองอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น มิได้เริ่มต้นความเมื่อสถาปนากรุงศรีอยุธยา เหมือนในพระราชพงศาวดารโดยการนำตำนานมาใช้ขยายความเป็นมาของพระเจ้าอู่ทอง ซึ่งเป็นต้นแบบของการเขียนเทศนาจุลยุทธการวงศ์ และจุลยุทธการวงศ์ความเรียงในเวลาต่อมา

เทศนาจุลยุทธการวงศ์ไม่ปรากฏนามผู้แต่งและปีที่แต่งชัดเจน แต่เนื้อความสิ้นสุดเหตุการณ์ลงในรัชกาลที่ 2 จึงสันนิษฐานว่าอาจจะเขียนขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว ดังปรากฏความว่า "ในกาลศักราชล่วงได้ 1150 เสด็จดำรงราชอาณาจักรได้ 28 ปี ก็ทิวศต จึงสมเด็จพระบรมเชษฐา โอรสราชาภาคิไนยได้เสวยราชมไหสวรรยสืบสันตติวงศ์ ดำรงบวรราชอาณาจักรสืบกันต่อมาตราบเท่าถึงกาลปัจจุบันทุกวันนี้" (เทศนาจุลยุทธการวงศ์, 2512:92) และนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้สันนิษฐานว่า ผู้แต่งน่าจะร่วมสมัยกับสมเด็จพระพนรัตน์ที่สิ้นพระชนม์ในสมัยรัชกาลที่ 2 (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523:20) จุดประสงค์ของการแต่งเทศนาจุลยุทธการวงศ์คือการสรุปความในจุลยุทธการวงศ์ แล้วถวายเทศนาแก่พระมหากษัตริย์ เกี่ยวกับเรื่องราวของกษัตริย์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังความว่า "บัดนี้จะได้รับพระราชทานถวายพระสัทธรรมเทศนาในจุลยุทธการวงศ์ สำแดงเรื่องลำดับโบราณกษัตริย์ในสยามประเทศนี้" (เทศนาจุลยุทธการวงศ์, 2512:67) ซึ่ง "ลำดับโบราณกษัตริย์ในสยามประเทศ" ที่ปรากฏ ได้เริ่มต้นจากเชื้อสายฝ่ายราชมารดาของพระเจ้าอู่ทองที่มาจากเมืองเข็ยงราย มาจนถึงการสร้างเมืองไตรดริงส์ มีการกล่าวถึงพระราชบิดาพระเจ้าอู่ทอง ชื่อพระเจ้าสิริชัยเชียงแสน ในตำนานท้าวแสนปม ได้ทรงสร้างเมืองเทพนครขึ้น แล้วจึงได้เริ่มลำดับกษัตริย์ตั้งแต่สร้างกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเหตุการณ์ตั้งแต่การเสียกรุงครั้งที่ 2 ได้นำเนื้อความสังคดียวงศ์มาสรุปความอย่างเด่นชัด

ในเทศนาจุลยุทธการวงศ์ ได้สร้างความสัมพันธ์ของกษัตริย์ทั้งหมดตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาลงมาจนถึงรัชกาลที่ 2 โดยรวมเรียกว่า "สยามราชวงศ์" (เทศนาจุลยุทธการวงศ์, 2512:92) และสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงรัตนโกสินทร์ โดยการกล่าวถึงพระเจ้าอู่ทองทรงตั้งชื่อเมืองที่สร้างขึ้นว่า "กรุงเทพมหานคร บวรทวารวดี ศรีอยุธยา" ตลอดจนล่วงเลยไปถึงชื่อเมือง "เทพนคร" ของพระเจ้าสิริชัย

เชียงใหม่ พระราชบิดาของพระเจ้าอู่ทอง อันพ้องกับชื่อ “กรุงเทพพระมหานคร บวรรัตนโกสินทร์” ปรากฏการณ์ดังกล่าวได้แสดงออกถึง “สำนึกในอดีต” ของสังคมรัตนโกสินทร์ที่ยอมรับกรุงศรีอยุธยาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอดีตที่เป็นปีกแผ่นอย่างเด่นชัด และพยายามแสวงหาอดีตก่อนสมัยอยุธยา โดยการนำตำนานมาผูกเป็นเรื่องราวให้มีส่วนสัมพันธ์และต่อเนื่องกับความเป็นมาของอยุธยาและบรรยายความสืบเนื่องของอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ อย่างชัดเจน ภายใต้กรอบกว้างๆ ของคำว่า “สยามประเทศ” ซึ่งแม้จะยังมีได้มีขอบเขตปรากฏ แน่นนอน แต่ดูเหมือนจะเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปว่าหมายถึงดินแดนที่มีความเป็นปีกแผ่นและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์องค์เดียว โดยมีศูนย์กลางการเมืองการปกครองอยู่ที่อยุธยา ธนบุรี และกรุงเทพฯ ตามลำดับ ระยะเวลาที่ต่อเนื่องดังกล่าวโดยอาศัยกรอบทางศาสนากำหนด เช่น “พระพุทธวจนะปิฎกไตรยทั้งหลาย ได้ประดิษฐานอยู่ในสยามราชประเทศ 1 ในภัทรราชมหาลานประเทศ 1 ในราชประเทศ (ประเทศราช) 1 ในกัมพูชเชม แลหงษารามราชประเทศ 1 ในประเทศลาวแลญกามพม่า 1” (สมเด็จพระวันรัตน์, 2521:369) “ด้วยอาณาภาพแห่งข้าประณาม แก่ชุมชนสามแห่งแก้ว สัมฤทธิ์แล้วจะสาธก ในบุพปัญญาจกทั้งห้า จะแต่งปรณพระคัมภีร์ มีนามคตติตามประสงค์ จ้อจุลยุทธการวงศ์อันปรากฏ ในชนบทสยามประเทศ” (จุลยุทธการวงศ์ความเรียง, 2512:260) “บรรดาบ้านเมืองมนุษย์ซึ่งตั้งอยู่ภายนอกขมิ้มประเทศสิ้นทั้งสกลชมพูทวีปนั้น ก็มีชาติและภาษาต่างกัน เป็นอันมาก ไบราณจารย์ท่านก็รวบเข้าบัญญัติเรียกว่า ประจันตะประเทศเป็นสยาม” (นางนพมาศ, 2513:2)

จุลยุทธการวงศ์ความเรียง ไม่ปรากฏนามผู้แต่งและเวลาที่แต่งชัดเจน เนื้อความมีเค้าโครงที่ชัดเจนว่า ย่อหรือแปลมาจากจุลยุทธการวงศ์ แต่ส่วนที่แตกต่างจากจุลยุทธการวงศ์ และเทศนาจุลยุทธการวงศ์ก็คือ ในส่วนของเหตุการณ์ก่อนสถาปนากองศรีอยุธยา ได้กล่าวถึงพระเจ้าศรีธรรมโศกราชพระเจ้ากรุงสุโขทัย พระร่วงอรุณราชกุมาร พระรามราชกุมาร ที่ปรากฏในตำนานในลักษณะปฐมกษัตริย์ของสยามประเทศ แล้วจึงเริ่มกล่าวถึงบรรพบุรุษพระเจ้าอู่ทองที่มาจากเมืองเชียงราย ตำนานท้าวแสนปม ซึ่งกล่าวถึงพระเจ้าศรีวิชัย เชียงแสน สร้างเมืองเทพมหานคร ก่อนที่พระเจ้าอู่ทองจะสร้างเมืองใหม่คือกรุงศรีอยุธยาขึ้น สิ่งที่นำเสนอในจุลยุทธการวงศ์ความเรียง คือการจัดสุโขทัยเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอดีตใน “สยามประเทศ” นอกเหนือจากอยุธยา และบรรพบุรุษพระเจ้าอู่ทอง ในสังคดียวงศ์ จุลยุทธการวงศ์ และเทศนาจุลยุทธการวงศ์ โดยเฉพาะในจุลยุทธการวงศ์ความเรียงนี้ ได้ให้ความสำคัญของราชวงศ์พระร่วง หรือราชวงศ์สุโขทัยเป็นพิเศษ ในฐานะกษัตริย์แห่งสยามประเทศก่อนการสร้างเมืองเทพมหานครของพระเจ้าศรีวิชัยเชียงใหม่ และการสร้างกรุงศรีอยุธยาของพระเจ้าอู่ทอง โดยจุลยุทธการวงศ์ความเรียงได้แสดงความพยายามของการเรียบเรียงเรื่องราวอันสืบสนของพระร่วง ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารเหนือ ชินกาลมาลีปกรณ์ ตำนานพุทธลีลหิงค์ เช่นเรื่องพระร่วงอรุณราชกุมาร และพระร่วงส่วยน้ำสุโขทัย เข้าเป็นเรื่องเดียวกัน มีการแทรกเรื่องพระร่วงกับมะกะโทในราชาริราช เข้าเป็นส่วนหนึ่งในชีวประวัติของพระร่วง แต่อย่างไรก็ตาม จุลยุทธการวงศ์ความเรียงยังไม่สามารถแสดงให้เห็นความสัมพันธ์และความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์พระร่วงกับราชวงศ์พระเจ้าอู่ทอง ได้อย่างชัดเจน และในเนื้อความที่ผ่านการเรียบเรียงโดยตัดความไม่สัมพันธ์กันของเรื่องพระร่วงออก แล้วเชื่อมโยงปรากฏการณ์ในตำนานหรือนิทานเกี่ยวกับพระร่วง เช่น พระร่วงเป็นบุตร

ของนางนาค พระร่วงส่วยน้ำ พระร่วงเสด็จไปเมืองจีน พระร่วงพระลือ เข้าเป็นเรื่องเดียวกัน รวมทั้งข้อความที่กล่าวถึงกษัตริย์ทั้งหมดว่าเป็น "ควรเหล่าสกุลชาติ ได้เสวยราชย์สืบมาในกรุงพาราประเทศไทย" ทำให้อาจจะสันนิษฐานได้ว่าจุลยุทธการวงศ์น่าจะถูกแต่งขึ้นภายหลังเป็นเวลานานพอสมควร มิใช่เอกสารร่วมสมัยกับจุลยุทธการวงศ์และเทศนาจุลยุทธการวงศ์แต่อย่างใด

3. พระราชพงศาวดารเหนือ

ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีการเรียบเรียงเอกสารที่เรียกว่า พระราชพงศาวดารเหนือขึ้น โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขณะดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล โปรดฯ ให้พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เรียบเรียงขึ้น เสร็จสิ้นในปีเถาะ นพศก จุลศักราช 1169 (พ.ศ.2350) (พระวิเชียรปรีชา (น้อย), 2474:คำนำ ข) ปรากฏความในบานแผนกว่า

...ข้าพระพุทธเจ้า พระวิเชียรปรีชาน้อย เจ้ากรมราชบัณฑิตขอฯ ได้รับพระราชทานเรียงเรื่องสยามราชพงศาวดารเมืองเหนือ ตั้งแต่บรรทมราชสร้างเมืองสัชชนาโลย เมืองสวรรคโลก ได้เสวยราชสมบัติทรงพระนามว่า พระเจ้าธรรมราชาธิราช เป็นลำดับลงมาจนถึงพระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา โบราณราชธานี โดยกำลังสติปัญญาลักกานูรูปอันน้อย ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายขอเดชะ...(พระวิเชียรปรีชา (น้อย), 2474 : คำนำ ข)

เนื้อความในพระราชพงศาวดารเหนือ เป็นการรวบรวมตำนานและนิทานพื้นบ้านที่พระวิเชียรปรีชา (น้อย) นำมาเรียบเรียงขึ้นใหม่ โดยพยายามจัดลำดับทางเวลาเข้าด้วยกัน และ "แต่งหัวต่อเชื่อมให้เป็นเรื่องเดียวกัน" ตามพระวินิจฉัยของสมเด็จพระยาตากสินมหาราช ประกอบไปด้วยเรื่องพระยาจักรดำ ตั้งจุลศักราช เรื่องบรรทมราชสร้างเมืองศรีสัชชนาโลยและเมืองสวรรคโลก เรื่องพระร่วงอรุณราชกุมาร เรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก การสร้างเมืองพิษณุโลกของจ่านกร้องและจำการบุ เรื่องพระยา กภาพรรณดิศ เรื่องพระร่วงพระลือ เรื่องพระร่วงส่วยน้ำเมืองสุโขทัย ดำเนินพระยาแกรก เรื่องพระนเรศวรหงสา เรื่องพระเจ้าสายน้ำผึ้ง พระมาลาเจดีย์ พระยาแกงพระยาพาน เรื่องพระเจ้าอู่ทอง เรื่องพระบรมราชา และเรื่องขุนสิงหฬสาร ซึ่งเป็นเรื่องราวก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

เมื่อพิจารณาจากเนื้อความที่ปรากฏจะพบความสับสนและซ้ำซ้อนอย่างมากมายอันเกิดจากการรวบรวมเรื่องราวต่างๆ มาปะติดปะต่อกัน แต่เนื้อความตามจุดประสงค์ที่แท้จริงแล้ว พระวิเชียรปรีชา (น้อย) ต้องการจะลำดับความตั้งแต่บรรทมราชสร้างเมืองสวรรคโลก ไล่เรียงลงมาถึงการสถาปนากรุงศรีอยุธยาของพระเจ้าอู่ทอง ขอบเขตของการให้ความสำคัญต่อกลุ่มเมืองต่างๆ ในพระราชพงศาวดารเหนือ มีปริมาณที่ครอบคลุมช่วงเวลาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาอย่างเห็นได้ชัด มีการกล่าวถึงเมืองและกษัตริย์ที่เป็นจุดศูนย์กลางการเมืองการปกครอง เช่น พระร่วงอรุณราชกุมารแห่งเมืองสวรรคโลกบรรทมราชแห่งเมืองสวรรคโลก พระยาแกงพระยาพาน พระยาแกรก พระยาศรีธรรมไตรปิฎกแห่งเชียงแสน พระร่วงสุโขทัย ซึ่งเกือบทั้งหมด

มีต้นกำเนิดและเรื่องราวในบริเวณตอนเหนือของไทย แม้เนื้อความจะสับสนซ้ำซ้อน แต่พระราชพงศาวดารเหนือได้แสดงออกถึงการให้ความสำคัญในการจัดเรื่องราวเหล่านั้นเข้าเป็น "สยามราชพงศาวดาร" อันหมายถึงประวัติความเป็นมาของสยามประเทศ และให้ความสำคัญกับกลุ่มเมืองสองกลุ่มเป็นพิเศษ ได้แก่ กลุ่มเมืองสุวรรณคโลก ศรีสัตนาไลย สุโขทัย หรือญไชย อันเป็นเรื่องราวของราชวงศ์พระร่วง และกลุ่มเมืองกำแพงเพชรที่เป็นต้นวงศ์ของพระเจ้าอู่ทอง ซึ่งทั้งหมดเป็นเหตุการณ์ก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยา

หากพิจารณาจากจุดประสงค์ที่ปรากฏในบานแผ่นทองของพระวิเชียรปรีชา (น้อย) เป็นหลัก จะพบว่าอดีต ได้ถูกจัดและเรียบเรียงจากเรื่องเล่า นิทานปรัมปรา ตำนาน ที่ปรากฏในดินแดนทางตอนเหนือของประเทศไทยปัจจุบัน ลักษณะแม้จะพยายาม "แต่งหัวต่อเชื่อมเป็นเรื่องเดียวกัน" แต่ดูจะเป็นการรวบรวมไว้ชิ้นหนึ่งก่อน มากกว่าจะเป็นการเรียบเรียงเพื่อหาความกระจ่างชัดอันใกล้เคียงกับความเป็นจริง ซึ่งจะปรากฏการตัดเรื่องราวที่สับสนซ้ำซ้อนเหล่านี้ออกให้กระจ่างชัดและเป็นระเบียบมากขึ้นในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม จะอย่างไรก็ตาม พระราชพงศาวดารเหนือได้แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญต่อดีดอันยาวนานของสยามประเทศที่ผูกพันอยู่กับบริเวณตอนเหนืออย่างเด่นชัด ที่เรียกว่า "สยามราชพงศาวดารเมืองเหนือ" ก่อนจะย้ายศูนย์กลางการเมืองการปกครองลงมาบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา การให้ความสำคัญดังกล่าวกลายเป็นต้นเค้าของประวัติศาสตร์รัฐไทยที่ผูกพันอยู่ในดินแดนตอนเหนือเรื่อยมา

เค้าโครงเรื่องในพระราชพงศาวดารเหนือ ไปปรากฏความชัดเจนโดยได้รับการเรียบเรียงใหม่ ตัดความสับสนซ้ำซ้อนออกในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม หรือพระราชพงศาวดารกรุงสยาม โดยอยู่ตอนต้นเรื่องก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาของพระเจ้าอู่ทอง ข้อความในบานแผ่นทองตอนต้นเรื่องของฉบับบริติชมิวเซียมระบุถึงการทูลเกล้าถวาย พระราชพงศาวดารฉบับหนึ่ง โดยกรมพระราชวังบวร (รัชกาลที่ 2) ดังความว่า "วันที่ 5 2 ๗ จุลศักราช 1169 ปีเถาะ นพศก เหลาคำ เสด็จออก ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ล้นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวรฯ ทูลเกล้าถวาย เล่ม 1" (พ. กรุงสยาม, 2507:1) ซึ่งเป็นปีเดียวกับที่พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เรียบเรียงพระราชพงศาวดารเหนือเสร็จสิ้นตามรับสั่งของกรมพระราชวังบวรฯ (รัชกาลที่ 2) จึงอาจสันนิษฐานได้ว่า พระราชพงศาวดารที่มีการทูลเกล้าฯ ถวาย ในครั้งนั้น ได้แก่พระราชพงศาวดารเหนือ ซึ่งได้รับการรวบรวมขึ้นเพื่อนำมาใช้เรียบเรียงประวัติศาสตร์รัฐไทยโดยเฉพาะก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยา และมีการเชื่อมต่อกับเหตุการณ์สถาปนากรุงศรีอยุธยาของพระเจ้าอู่ทองให้เป็นเรื่องเดียวกัน ในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม ดังจะได้กล่าวรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

4. พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม หรือพระราชพงศาวดารกรุงสยาม

พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและปีที่แต่งแน่ชัด แต่จากการตรวจสอบทำให้เชื่อได้ว่าผู้เขียนคือ พระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ในราวสมัยรัชกาลที่ 1 พระราชพงศาวดารฉบับนี้ไปปรากฏเนื้อความตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ในเอกสารที่รู้จักกันในชื่อ พระราชพงศาวดารฉบับ

พระพนรัตน์ และมีข้อความที่ถูกแก้ไขเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีจนถึงรัชกาลที่ 1 โดย สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทำการแต่งเติมในสมัยรัชกาลที่ 3 ถูกหมอบรัดเลย์จัดพิมพ์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยตัดเหตุการณ์ก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยาออก แต่ต้นฉบับพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมที่ปรากฏในปัจจุบัน เป็นสำนวนดั้งเดิมที่ยังไม่ถูกแก้ไขในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ดังนั้น จึงมีเนื้อความแตกต่างจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับอื่น ซึ่งแสดงให้เห็นลักษณะของ “สำนึกในอดีต” ในกลุ่มชนชั้นนำรัตนโกสินทร์อย่างชัดเจน ในตอนต้นเรื่องของพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมเป็นเรื่องราวก่อนตั้งกรุงศรีอยุธยา กล่าวถึงบรรพบุรุษสร้างเมืองสวรรค์โลก และเมืองต่างๆ เช่น หริภุญไชย สืบเชื้อสายกันลงมา ดังความว่า

...พุทธศักราชล่วงแล้ว 110 ปี มีบรรพบุรุษเป็นประธาน...ประสาทนาม ว่าเมืองสวรรค์เทวโลก...ให้ทำกำแพงในจันตมฆคาหามีรอบคอบแล้ว...ให้ชื่อเมืองหริภุญไชย จึงรับเจ้าอุโลกกุมารราชโอรสมาราชากิเชก ทรงนาม พระยาศรีธรรมไตรราช...แต่กษัตริย์สืบๆ กันมา ทั้งสี่เมืองถึงเจ็ดชั่วตระกูล...จึงมีพระยาองค์หนึ่งชื่ออภัยคามินี ทรงศีลาจารย์บริสุทธิอยู่หริภุญไชยนครยอมไปจำศีลอยู่ในเขา จึงนาถิตาขึ้นมาจาก นาคพิภพ...เมณฺฐนสังวาสด้วยพระมหากษัตริย์ 7 ราตรีแล้ว...นางก็ลาไป ครั้นจำนวนนานมาขนาดบุตรนั้นทรงครรภ์แก่ จึงขึ้นมาคลอดบุตรไว้...พระเจ้าอภัยคามินีก็ตรัสทราบว่ากุมารนี้เป็นบุตรแห่งพระองค์... พระราชทานนามว่า พระอรุณราชกุมาร... (พ. กรุงสยาม, 2507:5)

ต่อจากนั้นเป็นเรื่องราวการสืบวงศ์ของพระร่วง หรือพระอรุณราชกุมาร มาจนถึงพระยาแครงแล้ว จึงเริ่มเรื่องพระเจ้าอู่ทอง ความว่า “เบื้องว่ากัมพูประเทศนั้น พระเจ้าแผ่นดินทิวศต หาพระวงศ์มิได้ชนทั้งปวงจึงยกเจ้าอู่ทองอันเป็นบุตรโฆฎีกเศรษฐีมาราชากิเชกผ่านถวัลยราช ครั้นนั้นบังเกิดใช้ทรพิษหนัก...พระองค์จึงส่งเสนาและอพยพราษฎรออกจากเมือง...เข้าพักพลปรกติดอยู่ในประเทศเมืองสุพรรณบุรี... ยাত্রาพลรอนแรมไปหลายราตรี...จึงพบแม่น้ำใหญ่แล้วเห็นเกาะหนึ่งเป็นปริมณฑล” (เรื่องเดียวกัน. 19-20) แล้วจึงกล่าวถึงการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ลำดับกษัตริย์เรื่อยมา จนถึง จ.ศ.1146 ในรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

เนื้อความในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมตั้งแต่การสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา เห็นได้ชัดเจนว่ามีเนื้อความคล้ายคลึงกัน พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ที่พระยาพิพิธพิชัยทำการชำระ ใน พ.ศ.2338 และเป็นสำนวนเดียวกับที่ปรากฏขึ้นเป็นพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ในฉบับบริติชมิวเซียมเอง ได้กล่าวถึงการชำระพระราชพงศาวดารของรัชกาลที่ 1 ในบานแผ่นกตอนที่สอง ตั้งแต่การสร้างกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชสมัยพระมหาจักรพรรดิ (เรื่องเดียวกัน. 51-52) แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพระราชพงศาวดารฉบับนี้ ซึ่งน่าจะประกอบขึ้นจากพระราชพงศาวดารเหนือ ที่กรมพระราชวังบวร

(รัชกาลที่ 2) ทูลเกล้าฯถวาย ดังปรากฏในบานแผนกตอนต้นเรื่อง และพระราชพงศาวดารที่ผ่านการชำระ อาจะโดยองค์เองหรือในการอุปถัมภ์ของรัชกาลที่ 1 เอง และเมื่อพิจารณาข้อความในบานแผนกของฉบับ พระพนรัตน์ ซึ่งก็คือฉบับบริติชมิวเซียม ตามความเห็นของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523:18) จะพบว่า พระพนรัตน์ทรงเป็นผู้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารฉบับนี้ขึ้น ดังความที่ว่า "ศุภมัสดุ จุลศักราช 1157 ปีเถาะ สัพทศก... ทรงชำระพระราชพงศาวดารแล้ว สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพนฯ ทรงชำระ สอบเรื่องต้นปลาย และเรียบเรียงสืบต่อกันลงมา" (พ. หอสมุดแห่งชาติ, 2504:5) คำว่า "ทรงชำระพระราช พงศาวดารแล้ว" หมายถึง การชำระพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ของพระยาพิพิธพิชัย ซึ่งแล้วเสร็จใน จ.ศ.1157 (พ.ศ.2338) และการ "ชำระสอบเรื่องต้นปลาย แลเรียบเรียงสืบต่อกันลงมา" น่า จะหมายถึงการเรียบเรียงหรือแต่งประวัติของประเทศไทยตั้งแต่อดีตก่อนกรุงศรีอยุธยาลงมาจนถึง "กรุงเทพ มหานครซึ่งตั้งใหม่นี้" ซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ เคยตั้งข้อสงสัยว่า ในเมื่อมีการชำระฉบับพันจันทนุมาศ โดยพระยา พิพิธพิชัย ในแผ่นดินรัชกาลที่ 1 แล้ว ทำไมในระยะใกล้เคียงกันกลับมีการชำระพระราชพงศาวดารสำนวน เดียวกันโดยสมเด็จพระพนรัตน์อีก โดยให้ข้อสันนิษฐานว่า พระราชพงศาวดารที่ชำระโดยพระยาพิพิธพิชัย นั้น "ไม่เป็นที่ถูกพระทัยอย่างหนึ่งอย่างใด" จึงต้องมีการชำระขึ้นใหม่โดยสมเด็จพระพนรัตน์ แต่จากหลัก ฐานที่ปรากฏอาจจะสันนิษฐานได้ว่า รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระประสงค์ที่จะเรียบเรียงอดีตของประเทศไทยที่ยาวไกล กว่าอยุธยา และลำดับความลงมาถึงอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ โดยมีการนำเรื่องราวจากพระราช พงศาวดารเหนือ พระราชพงศาวดารที่ผ่านการชำระที่มีเนื้อความตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาถึงสมัยพระมหาจักรพรรดิ และพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ของพระยาพิพิธพิชัย นำมาเรียบเรียงใหม่โดยสมเด็จพระ พนรัตน์ จนเป็นพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม ดังนั้น พระราชพงศาวดารฉบับนี้ จึงมีเนื้อความ ก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยาเหมือนกับพระราชพงศาวดารเหนือ และปรากฏบานแผนกถึงสองตอน รวมทั้ง ยังมีเนื้อความคล้ายคลึงกับฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ที่พระยาพิพิธพิชัยชำระอีกด้วย

จากเนื้อความในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม อาจสรุปลักษณะของการให้ความสำคัญ ในอดีต ของชนชั้นนำสมัยรัตนโกสินทร์ได้หลายประการ ดังต่อไปนี้

1. การให้ความสำคัญต่อกษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง

อดีตของประเทศไทยก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ได้รับความสำคัญและถูกเรียบเรียงให้ชัดเจนยิ่ง ขึ้นจากความสับสนคลุมเครือและซับซ้อนในพระราชพงศาวดารเหนือ โดยเริ่มต้นที่การสร้างเมืองสวรรคต เทวโลก ของบาธรรมราช และความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเมืองหริภุญไชย ทู่งยั้ง พิบุรณะ ก่อนที่ราชวงศ์นี้จะมี อำนาจเหนือเมืองสัชชาไลย โดยพระร่วงอรุณราชกุมาร และพระฤๅ ซึ่งมีอำนาจเหนือเมืองเชียงใหม่ ราชวงศ์พระร่วงมีศูนย์กลางอยู่ที่สัชชาไลยสืบต่อมา และมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเมืองเชียงแสน เชียงราย และลพบุรี ตามลำดับ กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงได้รับการให้ความสำคัญในฐานะกษัตริย์แห่งสยาม ประเทศ ดังปรากฏความที่กล่าวถึงพระร่วงและพระฤๅธิกุมารหรือพระลือว่า "พระเจ้ากรุงจีนก็ทราบพระ ญาณโดยได้ทรงฟังเรื่องพระพุทธรูปากรณีไว้แต่ก่อนว่า จะมีกษัตริย์ฝ่ายกรุงสยามสองพี่น้องทรงบุญญฤทธิ์ เป็นที่น่าอัศจรรย์"

(พ. กรุงสยาม, 2507:6)

พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมให้ความสำคัญกับพระร่วงอรุณราชกุมารเป็นพิเศษ โดยการบรรยายอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ตั้งแต่กำเนิดอันผิดแผกจากสามัญชน การลอบศักราช การแต่งหนังสือไทย การมีวาจาสิทธิ์ ซึ่งเป็นการนำเอาเรื่องพระร่วงในพระราชพงศาวดารเหนือมาเรียบเรียงให้เกิดความต่อเนื่องโดยตัดความสับสนและซ้ำซ้อนออก มีการกล่าวถึงความสัมพันธ์กับจีน โดยพระองค์เสด็จไปเมืองจีน จนเกิดการทำถั่วขามขึ้น แม้เนื้อความจะเห็นได้ชัดว่าเป็นเรื่องกษัตริย์ในตำนาน แต่พระราชพงศาวดารฉบับนี้ได้แสดงการพยายามเชื่อมโยงเรื่องราวในอดีตให้เชื่อมต่อกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันอย่างเห็นได้ชัด เช่น การเสด็จไปเมืองจีนของพระร่วง ทำให้เกิดการติดต่อค้าขายกับจีนและเกิดการทำถั่วขาม ดังความว่า “สำเภากลูกค้าวานิชก็ไปมาได้สะดวก และจีนทั้งหลายทำถั่วขามถวาย จึงเกิดมีถั่วขามแต่นั้นมา” (เรื่องเดียวกัน. 8) หรือ การที่ธิดาเจ้าเมืองเชียงใหม่ขออภิเษกกับพระฤทธิกุมาร ได้แสดงความเป็น “ต้นแบบ” ของประเพณีที่สตรีชาวเมืองเหนือเป็นฝ่ายสู่ขอชาย ดังปรากฏความว่า “แต่นั้นมาสาวจึงสู่ขอตัวเป็นจารีต” (เรื่องเดียวกัน. 9) ความหมายของ “แต่นั้นมา” ที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม เป็นการอธิบายต้นกำเนิดของปรากฏการณ์บางอย่างในสังคม โดยใช้เรื่องราวในอดีตชี้แจงให้สังคมปัจจุบันได้รับรู้ ซึ่งเป็นลักษณะของการให้ความสำคัญเกี่ยวกับอดีตอีกประการหนึ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

2. ความเป็นมาของพระเจ้าอู่ทอง

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาทุกสำนวน ทั้งที่ผ่านการชำระและปลอดจากอิทธิพลการชำระในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มิได้กล่าวถึงเหตุการณ์ก่อนการสถาปนารุงศรีอยุธยาเลย ยกเว้น พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ ที่กล่าวถึงการสร้างพระพันธูเชิง (พ. หลวงประเสริฐ. 443) พระราชพงศาวดาร ฉบับบริติชมิวเซียมเป็นเอกสารฝ่ายไทยในกลุ่มพระราชพงศาวดารอยุธยาฉบับเดียวที่กล่าวถึงความเป็นมาของพระเจ้าอู่ทองอย่างชัดเจน โดยกล่าวว่าพระเจ้าอู่ทองมีเชื้อสายมาจากกัมพูชาหรือเขมร โดยลำดับกษัตริย์ตั้งแต่พระสุทนต์กุมารสร้างเมืองอินทปรสร์ สืบวงศ์มาถึงพระยาโฆษเทวราช พระยาแกรก แล้วหากษัตริย์สืบวงศ์ไม่ได้ มหาชนจึงพร้อมใจกันยกพระเจ้าอู่ทองขึ้นเป็นกษัตริย์ ดังปรากฏความว่า

...เบื้องวกัมพูชประเทศนั้น พระเจ้าแผ่นดินทิวคต หาพระวงศ์มิได้ ชนทั้งปวงจึงยกเจ้าอู่ทอง อันเป็นบุตรไชฎีกเศรฐสี มาราชากิเชกผ่านถวัลยราช ครั้งนั้นบังเกิดไชทรพิษนัก ราษฎรทั้งปวงล้มตายเป็นอันมาก พระองค์จึงยังเสนา และอพยพราษฎรออกจากเมืองแต่เพลาราตรีกาล ไปโดยทักษณทิตเพื่อจะหนีหา และพระเชษฐาท่านนั้นเข้าพักพลปรกตอยู่ในประเทศเมืองสุพรรณบุรี แต่พระเจ้า อู่ทองนั้นยาดราพลรอนแรมไปหลายราตรี จึงพบแม่น้ำใหญ่ แล้วเห็นเกาะหนึ่งเป็นปริมณฑล...(เรื่องเดียวกัน. 19-20)

พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมได้แสดงความเชื่อมโยงระหว่างอดีตในตำนานกับอดีตในพระราชพงศาวดารเข้าด้วยกัน จะเห็นได้จากการอธิบายถึงการอพยพของพระเจ้าอู่ทองก่อนการตั้ง

กรุงศรีอยุธยา นั้นได้มี "พระเชษฐาท่านนั้นเข้าพักพลปรกติอยู่ในประเทศเมืองสุพรรณบุรี" ก่อน ซึ่งได้แก่ พระบรมราชาธิราชเจ้า หรือขุนหลวงพระงั่ว ที่ปรากฏในเอกสารพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยานั่นเอง ส่วนเรื่องพระเจ้าอู่ทองมีเชื้อสายจากกัมพูชาหรือเขมรนั้น ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารเหนือ และทำให้ การชาวกรุงเก่า ซึ่งได้รับการขยายความโดยแสดง "นัย" ว่าพระองค์ทรงมีอำนาจเหนือกัมพูชา เช่น ทรงมี รับสั่งกับพระรามเมศวรว่า "ขอมแปรพักตร์" โปรดฯ ให้ยกทัพไปโจมตีกรุงกัมพูชาและกวาดต้อนผู้คนมาเป็น อันมากในรัชสมัยของพระองค์ การให้ความหมายว่า พระเจ้าอู่ทองมีเชื้อสายมาจากกัมพูชาและเคยเป็น กษัตริย์กัมพูชามาก่อน น่าจะเป็นลักษณะการแสดง "สิทธิธรรม" เหนือดินแดนเขมรอันมีปัญหามาโดยตลอด ในการแสดงความเป็นเจ้าของในฐานะเมืองประเทศราช โดยเฉพาะสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งยังมิได้ปรากฏ อิทธิพลของเรื่อง "เชื้อชาติ" เข้ามาเกี่ยวข้อง ก่อนที่จะเกิดการมองความสำคัญทางด้านเชื้อชาติ ตามความ เห็นของสังฆราชปาเลอกัวซ์ และสังคมในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งทำให้มีการอธิบายความเป็นมาของพระเจ้า อู่ทองแตกต่างไปจากเดิม

มีข้อสังเกตอีกประการหนึ่งในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม คือการกล่าวถึงปฐมกษัตริย์ที่เป็น "ต้นวงศ์" ต่างๆ จะมีลักษณะพื้นฐานมาจากกลุ่มสามัญชน เช่น การกล่าวถึงผู้ที่สมควรเป็นกษัตริย์ โดย ฤๅษีสัชนาไลยและฤๅษีสัทธิมงคล ความว่า "ในราชธานีนี้ จะเป็นกษัตริย์มี 3 ตระกูล คือ คหบดีและเศรษฐี และพราหมณ์ประเสริฐในแผ่นดิน" (เรื่องเดียวกัน. 2) ซึ่งได้แก่บรรดาราชา "เป็นผู้ที่เด่นที่สุดในบรรดาชาว บ้านทั้งสิบหมู่" (ปาเลอกัวซ์, 2520:511) กล่าวถึงปฐมกษัตริย์แห่งเมืองอินทรีปรัสต์ว่า "บุรุษผู้นั้นมาเกิดใน ตระกูลเศรษฐี ณ บ้านโอรสคามินี เศรษฐี 500 เป็นบริวาร ชื่อเจ้าสุทนต์กุมาร...เศรษฐีทั้งหลายจึง ราชากิเชกเจ้าสุทนต์เป็นกษัตริย์" (พ.กรุงสยาม, 2520:15-16) นอกจากนี้ยังมีพระยาแกรกที่เป็นนายกเชียงใหม่ แต่เพราะ "บุญบารมี" จึงทำให้ได้เป็นกษัตริย์ แม้แต่พระเจ้าอู่ทองเองก็เป็น "บุตรโชฎีกเศรษฐี" มิได้มีต้น กำเนิดเป็นราชตระกูลแต่อย่างใด นับเป็นลักษณะพิเศษของการให้ความสำคัญต่อความเป็นกษัตริย์ "ต้นวงศ์" ในสังคมต้นรัตนโกสินทร์ ที่มีพระมหากษัตริย์ปฐมราชวงศ์อันมีกำเนิดเป็นสามัญชนเช่นกัน

เนื้อความตั้งแต่การสถาปนากรุงศรีอยุธยาของพระเจ้าอู่ทองเป็นต้นมา เห็นได้ชัดเจนว่าได้ใช้ พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศเจิม ซึ่งชำระโดยพระยาพิพิธพิชัย เป็นหลักในการเขียน ซึ่งลำดับ กษัตริย์เรื่อยมา และอธิบายเหตุการณ์ที่เกิดหลังเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 สมัยธนบุรี จนถึงรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ อาจกล่าวได้ว่า พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมได้แสดงเรื่องราวในอดีตของ รัชกาลไทยตั้งแต่บรรดาราชาสร้างเมืองสุวรรณโลกลำดับความลงมาจนถึงรัชกาลที่ 1 ซึ่งแสดงให้เห็นประวัติ ความเป็นมาของรัชกาลไทยที่อยู่ในกรอบของ "สยามประเทศ" เป็นครั้งแรกในสังคมต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่ง เป็นการจัดอดีตในตำนาน พระราชพงศาวดารอยุธยา และเรื่องราวของกรุงรัตนโกสินทร์เข้าด้วยกัน โดย พยายามสร้างความสัมพันธ์และเชื่อมโยงให้ออดีตมีความต่อเนื่องสอดคล้องกัน แต่พระราชพงศาวดารฉบับ บริติชมิวเซียมไม่ประสบความสำเร็จในการเชื่อมโยงและแสดงสัมพันธ์ภาพระหว่างความเป็นสยามประเทศ ของราชวงศ์พระร่วง กับสยามประเทศของกรุงศรีอยุธยาเข้าด้วยกัน อันเนื่องมาจากความสับสนในพระราช

พงศาวดารเหนือ ดังนั้น ภาพของกลุ่มเมืองของราชวงศ์พระร่วงจึงมีความแปลกแยกและไม่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์อยุธยา และไม่สามารถอธิบายการสลายตัวของราชวงศ์พระร่วงให้รับกับการเกิดของอยุธยา ได้อย่างเป็นเหตุเป็นผลเหมือนกับการอธิบายการสูญสิ้นของอยุธยา ตลอดจนการเกิดธนบุรีและรัตนโกสินทร์ กลุ่มเมืองของราชวงศ์พระร่วง จึงปรากฏความเป็น "สยามประเทศ" ในการรับรู้ที่ว่า มิได้มีการซัดลงไปว่าเกิดขึ้นเมื่อใด และมีความสัมพันธ์อย่างไรกับสยามประเทศที่ย้ายจุดศูนย์กลางไปอยู่ที่อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ในเวลาต่อมา และพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมเองก็ได้พยายามค้นหาหรือยืนยันความสัมพันธ์ดังกล่าว ดังนั้นเรื่องราวของกลุ่มเมืองพระร่วงจึงปรากฏในพระราชพงศาวดารเพียง "ศักราช 733 ปีกุน ตรีศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จไปเอาเมืองฝ่ายเหนือ และได้เมืองเหนือทั้งปวง" (เรื่องเดียวกัน. 23) และ "ศักราช 736 ปีมะโรง ฉศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสร้างวัดมเหยงคณ์ สมเด็จพระรามเมศวรผู้เป็นพระราชกุมารท่านเสด็จไปเมืองพิษณุโลก ครั้งนั้นเห็นหน้าพระเนตรพระพุทธเจ้า พระชินราชตกออกเป็นโลหิต" (เรื่องเดียวกัน. 29-30)

จากเอกสารงานเขียนที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ซึ่งถูกผลิตขึ้นในสังคมรัตนโกสินทร์เองจะเห็นร่องรอยของการให้ความสำคัญในอดีตเกี่ยวกับความเป็นมาของประเทศไทยตั้งแต่ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ เอกสารที่ปรากฏไม่ว่าจะเป็น สังคดียวงค์ จุลยุทธการวงศ์ เทศนา จุลยุทธการวงศ์ จุลยุทธการวงศ์ความเรียง พระราชพงศาวดารเหนือ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม ล้วนแล้วแต่แสดงให้เห็นถึง "สำนึกในอดีต" ของสังคมรัตนโกสินทร์อย่างเด่นชัด ซึ่งอาจสรุปลักษณะของสำนึกในอดีตจากเอกสารเหล่านี้ได้ดังต่อไปนี้

1. การผสมผสานระหว่างอดีตในตำนานกับอดีตในพระราชพงศาวดาร

ในสังคมรัตนโกสินทร์ งานเขียนทางประวัติศาสตร์แบบตำนานและแบบพระราชพงศาวดารมีอิทธิพลอย่างมากต่องานเขียนทางประวัติศาสตร์ รูปแบบของงานเขียนประวัติศาสตร์แบบตำนานที่แพร่หลายอยู่ในดินแดนทางตอนเหนือในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 เข้ามามีบทบาทในงานเขียนสมัยรัตนโกสินทร์อย่างเด่นชัด เช่น การเรียบเรียงพระราชพงศาวดารเหนือของพระวิเชียรปรีชา (น้อย) ที่รวบรวมเรื่อง "สยามราชพงศาวดารเมืองเหนือ" ปรากฏรูปแบบจารีตการเขียนประวัติศาสตร์แบบตำนานทางศาสนาที่ลำดับเวลาในสมัยพุทธกาลไล่เรียงลงมา และแสดงสัมพันธ์ภาพระหว่างปรากฏการณ์ที่เกิดกับศาสนา โดยใช้พุทธปาฏิหาริย์ พุทธทำนาย การมีบุญบารมี กล่าวถึงกษัตริย์ต่างๆ ในตำนานหรือนิทานพื้นเมือง เช่น พระยาแก พระยาพาน พระร่วงสุโขทัย พระร่วงอรุณราชกุมาร พระเจ้าสายน้ำผึ้ง พระยาแกรก พระยาโคตรตะบอง เป็นต้น นอกจากนี้ในคำให้การชาวกรุงเก่าและพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียมยังมีลักษณะเดียวกันกับ พระราชพงศาวดารเหนือ รวมทั้งเรื่องท้าวแสนปมที่ปรากฏในเทศนาจุลยุทธการวงศ์ จุลยุทธการวงศ์ ความเรียง ลักษณะเช่นนี้ทำให้ เซอร์ จอห์น เบาวริง ตั้งข้อสังเกตว่า "ชาวสยามนั้นจัดรวมบรรพบุรุษของตนร่วมสมัยกับสาวกอรุณแรกของพระพุทธเจ้า... มีสิ่งมหัศจรรย์ทางพุทธศาสนาและการแทรกแซงของเทวดาปรากฏให้เห็น" (Bowring. The Kingdom and people of Siam, 1960)

การที่ตำนานมุ่งแสดงให้เห็นสัมพันธ์ภาพระหว่างปรากฏการณ์กับศาสนา โดยมีได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อยืนยันข้อเท็จจริง จึงทำให้เกิดความสับสนเมื่อมีการนำตำนานมาจัดระบบเพื่ออธิบายอดีต เช่น ความสับสนที่เกิดในพระราชพงศาวดารเหนือ และคำให้การชาวกรุงเก่า จึงเกิดการตัดความสับสนและซ้ำซ้อนเหล่านั้นออกเพื่อให้ความกระจ่างชัด ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม ปัญหาอันเกิดจากการเรียบเรียงตำนานเหล่านี้คือการไม่สามารถอธิบายสัมพันธ์ภาพระหว่างปรากฏการณ์หนึ่งกับปรากฏการณ์อีกอย่างหนึ่งได้ชัดเจนและเป็นเหตุเป็นผล เช่น เรื่องราวของพระร่วง ที่มีทั้งพระร่วงอรุณราชกุมาร แห่งเมืองสัชชาโลย และพระร่วงส่วยน้ำเมืองลพบุรี-สุโขทัย ซึ่งมีต้นกำเนิดและเรื่องราวไม่ตรงกัน แต่ในจุลยุทธการวงศ์ความเรียงและคำให้การชาวกรุงเก่า ได้เชื่อมเรื่องที่แตกต่างทั้งสองเข้าด้วยกัน พระร่วงอรุณราชกุมารกับพระร่วงส่วยน้ำกลายเป็นบุคคลเดียวกัน ทำให้เห็นความขัดแย้งและไม่สัมพันธ์กันอย่างชัดเจน

ท่ามกลางความคลุมเครือและสับสนของตำนานเหล่านี้ กลุ่มตำนานทางศาสนาที่สำคัญ เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์ จามเทวีวงศ์ รัตนพิมพ์วงศ์ ตำนานพระพุทธสิหิงส์ ที่เรียบเรียงขึ้นโดยปัญญาชนในกลุ่มพระภิกษุสงฆ์ในดินแดนล้านนา ค่อยๆ เข้ามามีบทบาทและช่วยให้ความสับสนต่างๆ ในตำนานพื้นเมืองมีความชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะชินกาลมาลีปกรณ์ ที่เป็นต้นแบบของสังคีตยวงศ์ และได้รับการแปลเป็นภาษาไทยในชื่อชินกาลมาลินี ในต้นรัชกาลที่ 1 ก่อน พ.ศ.2337 (พระรัตนปัญญา, 2510:ค่าน้ำ) ซึ่งกล่าวถึงกลุ่มเมืองตลอดจนสัมพันธ์ภาพและการลำดับเหตุการณ์ชัดเจนกว่าในตำนานพื้นเมืองต่างๆ ส่งผลให้การจัดอดีตในตำนานเป็นระเบียบมากขึ้น โดยเฉพาะอดีตก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ซึ่งอาศัยกรอบทางพุทธศาสนาแบ่งดินแดนในชมพูทวีปออกเป็นอาณาเขตต่างๆ และนับเนื่องสุโขทัยเข้าเป็นศูนย์กลางแห่งสยามประเทศ ดังความว่า

...เมื่อพระสัมมาสัมพุทธปรินิพพานได้ 1800 ปี จุลศักราช 618 มีกษัตริย์องค์หนึ่งทรงพระนามว่า โรจราช ครองราชสมบัติอยู่ในเมืองสุโขทัย ประเทศสยาม ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของชมพูทวีป...ภายหลังปรากฏนามว่า พระเจ้าล่อ...เมื่อพระเจ้าโรจล่อล้วยไปแล้ว พระเจ้าราม พระราชโอรสของพระเจ้าโรจครองราชสมบัติในเมืองสุโขทัย พระเจ้ารามนั้นทรงบูชา พระสีหลปฎิมาเช่นเดียวกัน เมื่อพระเจ้ารามล่อล้วยไปแล้ว พระเจ้าปาล ได้รับราชสมบัติในเมืองสุโขทัยนั้นแล้ว ทรงบูชาพระสีหลปฎิมา เมื่อพระเจ้าปาลล่อล้วยไปแล้ว พระเจ้าอุทกโชตตตะ พระโอรสของพระเจ้าปาล ได้รับราชสมบัติในเมืองสุโขทัยนั้นแล้ว ทรงสักการพระสีหลปฎิมาเมื่อพระเจ้าอุทกโชตตตะล่อล้วยไปแล้ว พระเจ้าลิไทยทรงครอบครองราชสมบัติในเมืองสุโขทัยนั้น และพระเจ้าลิไทยนั้น มีชื่อเสียงปรากฏว่า พระเจ้าธรรมราชา...(พระรัตนปัญญา, 2510:112-114)

กรอบทางพุทธศาสนาที่จัดแบ่งดินแดนต่างๆ ในชมพูทวีป และนับเนื่องทิศตะวันออกเฉียงใต้ของชมพูทวีปเข้าเป็น "สยามประเทศ" นั้น ได้รับการชี้ชัดลงไปอีกในสังคมตันรัตนโกสินทร์ เช่น ในสังคิตยวงศ์ ได้กล่าวถึงดินแดนทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของชมพูทวีปว่าประกอบไปด้วย "สยามราชประเทศ 1 ในมัทราชมหาลานประเทศ 1 ในราชประเทศ (ประเทศราช) 1 ในกัมพูชเชมแลหงษารามราชประเทศ 1 ในประเทศลาวแลญกามพม่า 1" (สมเด็จพระวันรัตน์, 2521:369) หรือการแบ่งชมพูทวีปออกเป็นมัชฌิมประเทศสิงหประเทศ และประจันตประเทศ โดยกำหนดว่า สยามประเทศตั้งอยู่ในประจันตประเทศ ในหนังสือเรื่องนางนพมาศ (นางนพมาศ, 2513:2) ซึ่งเป็นการสร้างกรอบของ "สยามประเทศ" ขึ้นอย่างกว้างๆ ในชั้นแรก ของสังคมตันรัตนโกสินทร์ และเมื่อมีการให้ความสำคัญต่ออดีต จึงจัดรวมเรื่องราวที่เกิดขึ้นในกรอบของ "สยามประเทศ" เช่น การรวบรวมเรียบเรียง "สยามราชพงศาวดารเมืองเหนือ" ในพระราชพงศาวดารเหนือ การเรียกกษัตริย์ทั้งหมดเป็น "กษัตริย์กรุงสยาม" ผู้ครอบครอง "กรุงสยาม" ในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม การเรียกกษัตริย์ทั้งหมดว่า "สยามไทยวงศ์" ในสังคิตยวงศ์ การจัดลำดับกษัตริย์แห่ง "สยามวงศ์" และ "ลำดับโบราณกษัตริย์สยาม" ในจุลยุทธการวงศ์ เทศนาจุลยุทธการวงศ์ จุลยุทธการวงศ์ความเรียง

อิทธิพลของงานเขียนประวัติศาสตร์แบบตำนานถูกนำมาจัดเรียบเรียงอดีตก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา โดยการพยายามเชื่อมต่อเหตุการณ์ในตำนานให้เป็นเหตุเป็นผลกับเรื่องราวตั้งแต่ตั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นงานเขียนทางประวัติศาสตร์แบบพระราชพงศาวดารโดยตรง การสร้างสัมพันธ์ภาพดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนจากการกล่าวถึงเรื่องพระเจ้าอู่ทองที่อพยพหนีไขทรพิษ และมีส่วนหนึ่งไปตั้งรกรากอยู่ที่สุพรรณบุรี โดยมีการระบุว่าเป็น "พระเชษฐา" ของพระเจ้าอู่ทอง เพื่อให้รับกับความในพระราชพงศาวดารที่กล่าวถึงการอัญเชิญพระเชษฐา ณ เมืองสุพรรณบุรี ยกกองทัพไปตีกัมพูชาของพระเจ้าอู่ทอง ซึ่งก็ได้แก่พระบรมราชาธิราช หรือขุนหลวงพะงั่ว เป็นต้น ลักษณะของการเชื่อมต่อและผสมผสานระหว่างตำนานกับพระราชพงศาวดารในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ของสังคมตันรัตนโกสินทร์มีความชัดเจนมาก ดังเช่น

...ชนทั้งปวงจึงยกเจ้าอู่ทอง อันเป็นบุตรโศภนิกเศรษฐีมาราชภิเษกผ่านถวัลยราช ครั้งนั้นบังเกิดไขทรพิษนัก ราษฎรทั้งปวงล้มตายเป็นอันมาก...พระเจ้าอู่ทองนั้น ยাত্রาพลรอนแรมไปหลายราตรี จึงพบแม่น้ำใหญ่แล้วเห็นเกาะหนึ่งเป็นปริมณฑล ...พระองค์จึงให้ข้ามพลพยุหเข้าตั้งถึงเกาะดงโสน แล้วพบพระดาบสองค์หนึ่ง ...พระฤๅษีจึงแจ้งอนุสนธิ์ว่า...พระองค์จึงมีพุทธบัตนชุกรตรัสทำนายว่า อริยประเทศ นี้ ไปเบื้องหน้าจะปรากฏเป็นราชธานีหนึ่งชื่อว่าพระนครทวาราวดี ศรีอยุธยา ...พระองค์จึงอยู่ในประเทศนี้ให้สำราญราชหฤทัยเกิด...ศุภมัสดุ ศักราช 712 ปีชลา โทศก วันศุกร์ ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 5 เผลา 3 นาฬิกา 9 ยาม สถาปนากรุงศรีอยุธยา ซีพระพรหมณ์ให้ฤๅษีตั้งพิธิกลบบาต ได้สังข์ทักษิณาวัฏ ได้ต้นหมันใบหนึ่ง แล้วสร้างพระที่นั่งไพศุภย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง...

(พ. กรุงสยาม, 2507:19-21)

2. การให้ความสำคัญต่อราชวงศ์พระร่วงและกลุ่มเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย-สวรรคโลก

การรับรู้เกี่ยวกับเรื่องราวของพระร่วงและกลุ่มเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย-สวรรคโลก ปรากฏอยู่ในตำนานพื้นเมืองเกี่ยวกับพระร่วง-พระลือ ถ่ายทอดกันต่อมา และถูกรวบรวมไว้ในพระราชพงศาวดารเหนือ ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า “ที่จริงเป็นหนังสือหลายเรื่อง มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เดิมดูเหมือนจะจดจำไว้เป็นเรื่องต่างๆ กัน” (สมเด็จพระยาดำรง, 2474:คำนำ) และในกลุ่มตำนานทางศาสนาของล้านนาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-22 มีเรื่องราวของสุโขทัยปรากฏอยู่ เช่น ตำนานมูลศาสนา ของพระพุทธรุกามและพระพุทธรุณาน ซึ่งแต่งขึ้นใน พ.ศ.1960 ตำนานพุทธสิหิงส์ เขียนใน พ.ศ.1945-1985 และชินกาลมาลีปกรณ์ของพระรัตนปัญญา ในพ.ศ.2060-2071 ลักษณะของการกล่าวถึงสุโขทัย และกษัตริย์จะผูกพันอยู่กับความเจริญรุ่งเรืองของศาสนา เช่น ในตำนานมูลศาสนากล่าวถึงการประดิษฐานพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ การประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ การเผยแพร่พุทธศาสนาจากสุโขทัยไปเชียงใหม่ ดังความว่า

...ครั้งนั้นพระยาสุโขทัยได้ยื่นข่าวพระธาตุเจ้า จึงใช้ให้ราชบุรุษนำราชสาส์นไปถึงมหาเถรเจ้าว่า ข้าแต่เจ้ากุตนประกอบด้วยมหากรุณา ข้าขอให้เจ้ากุนำธาตุพระพุทธรเจ้าเข้ามาสู่เมืองข้า เพื่อปล่อยดูข้าให้พ้นจากทุกข์ด้วยเถิด ครั้งนั้นมหาเถรเจ้าตนประกอบด้วยมหากรุณา ได้ยื่นราชสาส์นอันราชบุรุษนำมาถึงดังนั้นก็ให้นำเอาয়ธาดุพระพุทธรเจ้าไปสู่เมืองสุโขทัย เพื่อจักปล่อยพระยาให้พ้นจากทุกข์นั้นแล ท่านพระยาธรรมราช ประกอบด้วยปัญญารู้ว่าธาดุพระพุทธรเจ้ามาดังนั้นก็ให้ประดับตกแต่งหนทางหลวงด้วยสิ่งทั้งหลาย...(พระพุทธรุกามและพระพุทธรุณาน, 2519:326-327)

การแปลชินกาลมาลีปกรณ์ของพระรัตนปัญญา เป็นภาษาไทย ในต้นสมัยรัชกาลที่ 1 ก่อน พ.ศ.2337 ช่วยให้เรื่องราวของสุโขทัย ในตำนานทางศาสนาชัดเจนขึ้น โดยปรากฏเรื่องราวของกษัตริย์สุโขทัยในฐานะผู้ปกครองแห่ง “สยามประเทศ” มีพระเจ้าโรจนราช พระเจ้าราม พระเจ้าपाल พระเจ้าอุทกโชตถตะ พระเจ้าลิไทยหรือพระเจ้าธรรมราชา ในชินกาลมาลีปกรณ์ค่อนข้างแสดงความสัมพันธ์ของสุโขทัยกับอยุธยาชัดเจน เช่น กล่าวถึงการแผ่อำนาจครอบครองเมืองชัชนาหรือพิษณุโลก ในสมัยพระเจ้าอู่ทองและในสมัย “วัดติเดช” หรือขุนหลวงพะงั่ว เป็นต้น

นอกจากนี้เรื่องราวของพระร่วงยังปรากฏในหนังสือจินตามณี ฉบับแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ ซึ่งกล่าวถึงความรู้เกี่ยวกับพระร่วงประดิษฐ์อักษรไทย ดังความว่า

...อันหนึ่งในจดหมายแต่ก่อนว่า ศักราช 655 มะแมศก พรณาร่วงเจ้าได้เมือง

ศรีลักษณ์ไฉไลแล้ว แต่งหนังสือไทย แล จได้ว่าแต่งรูปกิติ์ แต่งแม่อักษรกิติ์หมีได้
ว่าไว้ แจ้ง อนึ่งแม่หนังสือแต่ ก กา กน ฯลฯ ถึง เกอย เมืองขอมก็แต่งมีอยู่แล้ว
เห็นว่า พระญารวงเจ้า จั แต่งแต่รูปอักษรไทยช...(ธนิต อยู่โพธิ์, 2514:173)

จะเห็นได้ว่า การรับรู้เกี่ยวกับพระร่วงและกลุ่มเมืองสุโขทัย มีในสังคมไทยมาก่อนการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ และในงานเขียนทางประวัติศาสตร์สมัยต้นรัตนโกสินทร์เองได้ยอมรับพระร่วงและกลุ่มเมืองดังกล่าวเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอดีตแห่ง "สยามประเทศ" แต่ความสับสนและกลางเลือนในตำนานทำให้เรื่องราวของพระร่วงดูห่างไกลจากความเป็นจริง จึงเกิดมีการสร้างภาพพจน์ของพระร่วงและกรุงสุโขทัย ให้มีลักษณะเหมือนจริงมากขึ้นกว่าที่ปรากฏในตำนาน โดยการสอดแทรกเรื่องราวของพระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัยกับมะกะโท ปฐมกษัตริย์ของมอญ ในการแต่งหนังสือราชาธิราชตอนต้นรัชกาลที่ 1 พระร่วงที่ปรากฏในหนังสือราชาธิราช ทรงมีความเป็นกษัตริย์ที่เหมือนจริงแห่งสยามประเทศ ทั้งในด้านบุญบารมี พระบรมเดชาานุภาพพระมหากษัตริย์คุณ สุโขทัยถูกกล่าวในฐานะรัฐเอกราช ประกอบไปด้วยหัวเมืองและเมืองขึ้นมากมาย อันเป็นลักษณะเดียวกันกับสภาพรัฐในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เช่น การกล่าวถึงการให้ความช่วยเหลือเมืองขึ้นของสุโขทัย ดังความว่า "ครั้นอยู่มามีหนังสือบอกมาว่า กองทัพแขกชวายนมาตีหัวเมืองขึ้นแก่เมืองสุโขทัย ขอกองทัพเมืองสุโขทัยไปช่วย ว่าข้าศึกมีกำลังใหญ่หลวงนัก" (เจ้าพระยาพระคลัง (หน), 2512: 9) นอกจากนี้ราชาธิราชยังแสดง "นัย" ของกษัตริย์แห่งสยามประเทศ ที่แผ่พระบรมเดชาานุภาพเหนือปฐมกษัตริย์มอญในอดีตกาล เช่น การพระราชทานเครื่องราชกกุธภัณฑ์ และการพระราชทานนามใหม่ให้ มะกะโท "โดยภาษาไทย" ดังความว่า

...สมเด็จพระร่วงเจ้าจึงกล่าวสรรเสริญสมภารบารมีมะกะโทว่า มีบุญคุณหนึ่งรั้วตกลงมาจากฟ้า ครั้นจะให้นามตามประเทศภาษารามัญฝ่ายมะกะโทหาเชื้อสายมิได้ จึงพระราชทานนามโดยภาษาไทยตามนิมิตลงในแผ่นสุพรรณบัฏ ทรงพระนามว่า พระเจ้าฟ้ารั้ว แล้วพระราชทาน เครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้งห้า คือ เสด็จฉัตรหนึ่ง มงกุฎหนึ่ง พระขรรค์หนึ่ง พัดวาลวิชนีหนึ่ง ฉลองพระบาททองหนึ่ง...(เรื่องเดียวกัน. 20-21)

ในหนังสือเรื่องนางนพมาศได้แสดงภาพของพระร่วงแห่งกรุงสุโขทัยในฐานะ "บรมกษัตริย์อันประเสริฐปราบดาภิเษกเสวยราช ฌ กรุงพระมหานครสุโขทัยราชธานีบุรีรมย์สถาน เป็นป็นอาณาจักรประชาราษฎร์ชาวชนบท นิคมนิคามสยามประเทศทั้งมวล" (นางนพมาศ, 2513:9) โดยบรรยายสถานที่ต่างๆ ในกรุงสุโขทัยในลักษณะเหมือนจริง เช่น

...อันกรุงมหานครสุโขทัยราชธานีบุรีรัตน์นั้นกว้างใหญ่ไพศาล มีแม่น้ำรอบเมือง ป้อมกำแพงเชิงเทิน ชุ่มทวารบานประตูแน่นหนาสูงตระหง่าน อาจกันเสียซึ่งข้าศึกศัตรู

มีปืนใหญ่วางประจำช่องสี่มา ทหารรักษาอยู่โดยรอบ มีคลองน้ำลำไหลอดก็หลาย
สาย ทำ ตะพานช้างช่องเรือเดินสามช่องบ้าง สี่ช่องบ้าง ตามคลองกว้างและแคบ
ประดับด้วยตึกกว้านบ้านเรือนราชบุรุษคหบดี และรั้ววังลูกหลวงหลานหลวง
ราชตระกูล ติดเนื่องกันไปเต็มทั้งฝ่ายในพระนคร มีโรงช้าง โรงม้า โรงรถ โรงเรือรบ
ฉางข้าว ฉางเกลือ คลังลูก คลังดิน คลังส่วย คลังการ...(เรื่องเดียวกัน. 23)

การรับรู้เกี่ยวกับสุโขทัยและพระร่วงในสมัยรัตนโกสินทร์นอกจากจะพยายามสร้างภาพให้มีตัวตน
และใกล้เคียงความเป็นจริงแล้ว ยังแสดงออกถึงการขยายกำหนดมาตรฐานของจริยธรรมในสังคม โดยนำพระร่วง
มาเป็นต้นแบบของมาตรฐานดังกล่าวในการแต่งบัญญัติพระร่วง หรือสุภาสิตพระร่วง ซึ่งกำหนดให้พระร่วง
เจ้ากรุงสุโขทัยแต่งสุภาสิตให้คนทั้งหลายประพฤติปฏิบัติตาม และกระจายอยู่ในการรับรู้ของสังคมทั่วไป เช่น
ในเพลงยาวถวายโอวาทของสุนทรภู่ที่แต่งถวายเจ้าฟ้ากลางและเจ้าฟ้าปิ๋ว พระโอรสในรัชกาลที่ 2 กับเจ้า
ฟ้ากุลทาลทิพวดี กล่าวถึงเรื่องที่กุลบุตรสมัยนั้นต้องรำเรียน ในจำนวนนั้นปรากฏ สุภาสิตพระร่วง รวมอยู่
ด้วยดังความที่ว่า “อนึ่งให้รู้สุภาสิตบัณฑิตพระร่วง โคลงเพชรพวงผิดชอบทรงสอบสวน” (สุนทรภู่, 2525:556)
และในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้นำเนื้อความในสุภาสิตพระร่วงจารึกไว้
หน้าพระมหาเจดีย์ องค์เหนือ ในวัดพระเชตุพนฯ รวมอยู่ในกลุ่มจารึกวัดพระเชตุพนฯ อีกด้วย

ในงานเขียนทางประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์เอง พระร่วงมีลักษณะของกษัตริย์ในตำนานที่
เต็มไปด้วยอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ มีการแทรกเรื่องราวของพระร่วงและมะกะโทในหนังสือราชาธิราช ลงปะปน
กับพระราชประวัติที่พิสดารเหล่านั้น เพื่อช่วยให้พระร่วงมีตัวตนมากขึ้น เช่น จุลยุทธการวงศ์ความเรียง
แต่เอกสารทุกชิ้นไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่า กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงมีใครบ้าง และสืบทอดกันอย่างไร แม้จะ
ปรากฏความพยายามในการลำดับวงศ์พระร่วงในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม แต่ยังคงมีความสับสน
และซ้ำซ้อนระหว่างกษัตริย์แต่ละพระองค์อยู่ จะอย่างไรก็ตาม พระร่วงในงานเขียนทางประวัติศาสตร์สมัย
รัตนโกสินทร์ได้รับการยอมรับให้เป็นกษัตริย์ที่ทรงพระบรมเดชานุภาพในฐานะกษัตริย์แห่ง “สยามประเทศ”
อย่างเด่นชัด โดยให้ความสำคัญในฐานะผู้ปกครองกลุ่มเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย-สวรรคโลก เป็นหลัก แต่มิได้
มีการสร้างสัมพันธภาพระหว่างสยามประเทศของพระร่วงกับสยามประเทศสมัยอยุธยาแต่อย่างใด นอกจาก
ในคำให้การชาวกรุงเก่า ที่เชื่อมโยงกษัตริย์ตั้งแต่พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ แห่งเมืองอินทรีปรัสดี พระร่วงสุโขทัย
และพระเจ้าอู่ทอง ไว้เป็นวงศ์เดียวกัน แม้จะย้ายศูนย์กลางการเมืองการปกครองไปตามที่ต่างๆ แต่ใน
เอกสารร่วมสมัยอื่นๆ มิได้เชื่อมโยงความสัมพันธ์ดังกล่าวเลย ดังนั้น ภาพของพระร่วงและกลุ่มเมืองสุโขทัย
จึงเป็น “สยามประเทศ” ในความรับรู้เกี่ยวกับอดีตอันห่างไกล และแยกออกโดยสิ้นเชิงกับประวัติศาสตร์
อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ แม้จะมีความพยายามสร้างภาพพจน์ของพระร่วงให้มีตัวตนขึ้น แต่มิได้ระบุ
ชัดเจนถึงสัมพันธภาพและพัฒนาการระหว่างอดีตกับปัจจุบันอย่างชัดเจนและเป็นระบบ จนกระทั่งถึงสมัย
รัชกาลที่ 4 “สำนักในอดีต” เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม สุโขทัยและพระร่วงจึงเริ่มต้นบทบาทและถูกอธิบายให้
กระจ่างชัดขึ้นในฐานะราชอาณาจักรของสยามประเทศก่อนการเกิดของกรุงศรีอยุธยา มีความสับสนเกี่ยวกับ

ประวัติศาสตร์อยุธยา อันเป็นการเริ่มต้นโฉมหน้าใหม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์แห่งรัฐไทย ที่มีสุโขทัยเป็นจุดเริ่มต้นในเวลาต่อมา

3. ความเป็นมาของพระเจ้าอู่ทอง

ความพยายามในการจัดอดีตระหว่างตำนานกับพระราชพงศาวดารเข้าด้วยกัน ทำให้งานเขียนทางประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์เชื่อมโยงเหตุการณ์สถาปนากรุงศรีอยุธยาเข้ากับเรื่องราวก่อนหน้านั้นที่ปรากฏในตำนาน ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาทุกฉบับมิได้ปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับความเป็นมาของพระเจ้าอู่ทองเลย นอกจากแสดงร่องรอยว่าพระองค์ทรงมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับกลุ่มเมืองสุพรรณบุรี และพระบรมราชาธิราชที่ 1 หรือขุนหลวงพระจั่ว ทรงเป็นพระเชษฐาของพระมเหสีของพระองค์ ในขณะที่กลุ่มตำนานปรากฏเรื่องราวของพระเจ้าอู่ทองที่เกี่ยวข้องกับตำนานพระยาแครง ตำนานท้าวแสนปม ซึ่งถูกนำมาเรียบเรียงเป็นเหตุการณ์ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาในสังคมรัตน์โกสินทร์ตอนต้น ซึ่งในระยะนี้สามารถพบการให้ความสำคัญเกี่ยวกับความเป็นมาของพระเจ้าอู่ทอง 2 ลักษณะดังนี้

3.1 พระเจ้าอู่ทองมีเชื้อสายมาจากกัมพูชา

เอกสารงานเขียนทางประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์เกือบทุกชิ้นที่กล่าวถึงความเป็นมาและบรรพบุรุษพระเจ้าอู่ทอง ได้กล่าวถึงต้นวงศ์ของพระเจ้าอู่ทองสืบเชื้อสายมาจากกัมพูชา หรือเขมร

ในพระราชพงศาวดารเหนือ กล่าวถึงตำนานพระยาแครงที่ได้เป็นกษัตริย์แห่งเมืองอินทปรสดี สิบวงศ์ต่อมาระยะหนึ่งจึงสิ้นสวดวงศ์ ประชาชนจึงพร้อมใจกันยกเจ้าอู่ทอง บุตรโศฎีกเศรษฐี ขึ้นสืบราชสมบัติ ก่อนเกิดไข้ทรพิษระบาด จึงอพยพผู้คนมาตั้งกรุงศรีอยุธยา ดังความว่า

...ยังมีบุตรพรณิพกผู้หนึ่ง เกิดมามีรูปร่างงาม หลังชดเอวคดแข้งโก่ง เป็นคนน่าทึ่งตัว...พระอินทร์เจ้าจึงส่งม้าและเครื่องทั้งนั้นไว้ให้แล้ว...จึงแลดูเห็นชวดน้ำมันยาทิพย์ จึงเอามาทา...ทั้งตัวก็งามดังทอง...ครั้นพรณิพกทรงม้าแก้วมาก็พาหะไปในอากาศเวหา...พระอินทร์เจ้าจึงเอาพรณิพกอันงามนั้นตั้งเป็นพระยา ได้ชื่อว่าพระยาแครง...ครั้นสิ้นบุญพระยาแครงแล้ว ก็ถอยลงมาถึงสามชั่วพระยา แล้วยังแต่หญิงอันสิบตระกูล และเศรษฐีทั้งสอง คือโชดกเศรษฐีแลกาลเศรษฐีฯ ทั้งสองคนนี้คิดอ่านด้วยกันแล้ว จึงเอาเจ้าอู่ทองลูกโชดกเศรษฐีประสมด้วยกันกับพระราชธิดาให้ครองเมืองนั้น ได้เจ็ดปี ห่าลงเมือง โคกระบือช้างม้าตาย แลคนทั้งหลายก็ตายวิปริตหนักหนา...พระองค์จึงให้ยกพลช้างม้าออกจากพระนคร เมื่อเที่ยงคืน...จึงถึงแม่น้ำอันหนึ่ง แลเห็นเกาะอันหนึ่งเป็นปริมณฑลงาม... (พระวิเชียรปรีชา (น้อย), 2474:23-43)

เนื้อความในพระราชพงศาวดารเหนือนี้ถูกนำไปเรียบเรียงใหม่ในพระราชพงศาวดารฉบับ
บริติชมิวเซียม ซึ่งปรากฏความว่า

...เบื้องว่ากัมพูชประเทศนั้น พระเจ้าแผ่นดินทิวคงคต หาพระวงศ์มิได้ ชนทั้งปวง
จึงยกเจ้าอุทอง อันเป็นบุตรโศภิกเศรษฐี มาราชากิเชกผ่านถวัลยราช ครั้งนั้น
บังเกิดไข้ทรพิษนัก ราษฎรทั้งปวงล้มตายเป็นอันมาก พระองค์จึงยังเสนา
และอพยพราษฎรแต่เพลารাত্রีกาล ไปโดยทักษิณทิศ เพื่อจะหนีท่า...ยาดราพล
รอนแรมไปหลายราตรี จึงพบแม่น้ำใหญ่ แล้วเห็นเกาะหนึ่งเป็นปริมณฑล...
(พ. กรุงสยาม, 2507:19-20)

จะเห็นได้ว่า ความหมายของ "กัมพูชประเทศ" มิได้หมายถึงบริเวณประเทศกัมพูชา หรือเขมรใน
ปัจจุบัน แต่กินใจความถึงดินแดนที่อยู่ทางตอนเหนือของอยุธยาด้วย เพราะพระเจ้าอุทองอพยพ "ไปโดย
ทักษิณทิศ" ซึ่งคือการลงมายังตอนใต้ของเมืองอินทรีปรัสถ์ แต่มีการระบุแน่ชัดว่าพระเจ้าอุทองมีเชื้อสาย
ของกัมพูชา ที่ในตำนานกล่าวว่ามีอิทธิพลเหนือดินแดนต่างๆ ทางตอนเหนือบริเวณสุโขทัย สวรรคโลก
กำแพงเพชร อย่างเด่นชัด

3.2 พระเจ้าอุทองมีเชื้อสายมาจากเมืองเชียงราย

เรื่องพระเจ้าอุทองมีเชื้อสายมาจากเมืองเชียงรายนั้น ปรากฏอยู่ในเอกสารเพียงสายเดียว คือ
จุลยุทธการวงศ์ เทศนาจุลยุทธการวงศ์ และจุลยุทธการวงศ์ความเรียง เนื้อความผูกพันอยู่กับตำนาน
ท้าวแสนปม ให้ความชัดเจนทั้งเชื้อสายฝ่ายพระราชบิดาและฝ่ายพระราชมารดาพระเจ้าอุทอง โดยฝ่ายพระ
ราชมารดาสืบวงศ์มาจากเมืองเชียงราย และสร้างนครไตรตรึงส์ขึ้น ในขณะที่ฝ่ายพระราชบิดามีกำเนิดโดย
พิสดาร ซึ่งเป็นผู้สร้างเมืองเทพนครขึ้น ความในเทศนาจุลยุทธการวงศ์กล่าวถึงเชื้อสายพระเจ้าอุทองไว้ว่า

...กาลเมื่อพระเจ้าเชียงรายฝ่ายแพทย์ทรงสงครามแต่พระยาสะตองเสียดพระนคร พา
ประชาราษฎรชาวเมืองเชียงราย ปลายนาการมาสู่แคว้นแคว้นสยามประเทศ ถึง
ราวป่าใกล้เมืองกำแพงเพชร...บรมกษัตริย์ก็ให้สร้างพระนครลงในที่นั้น จึงให้นาม
ชื่อว่าเมืองไตรตรึงส์...สืบๆ กันมาถึงสี่ชั่วกษัตริย์ ครั้งนั้นยังมีบุรุษผู้หนึ่ง เป็น
ปมเปาทั่วทั้งกาย...เก็บผลพริกมะเขือขายเลี้ยงชีวิต...พอพระราชธิดาพระยา
ไตรตรึงส์มีพระทัยปรารถนาจะเสวยผลมะเขือ...นางก็ทรงครม...สมเด็จพระอิน
ทรราช นิมิตกายเป็นวานรนำเอาทิพยเกรีมาส่งให้ชายแสนปมนั้น...อันปมเปา
ทั้งปวงก็อันตรธานหาย...จึงตักลงนิมิตทอง ให้ช่างกระทำอุทองให้ พระราช
โอรสไสยาสน์ เหตุตั้งนั้นพระราชกุมารจึงได้พระนามปรากฏว่าเจ้าอุทองจำเดิมแต่
นั้นมา...จึงประหารซึ่งทิพยเกรีนิมิตเป็นพระนครขึ้นในที่นั้น ให้นามชื่อว่า

เทพนคร...พระองค์ก็ได้เสวยไอศูรียสมบัติในเมืองเทพนคร ทรงพระนามกรชื่อ
พระเจ้าสิริชัยเชียงแสน ปรากฏในสยามประเทศ (เทศนาจุลยุทธการวงศ์, 2512:280)

ส่วนในจุลยุทธการวงศ์ความเรียงมีเนื้อความคล้ายคลึงกัน แต่ให้รายละเอียดมากกว่า กล่าวถึง
เมืองสัตตวงศ์แข็งเมืองต่อเมืองเชียงราย เกิดการทำสงครามกัน พระเจ้าเชียงรายพ่ายแพ้ อพยพผู้คนหลบหนี
มาถึงเมืองกำแพงเพชร สร้างนครไตรตรึงส์ขึ้น แล้วจึงกล่าวถึงเรื่องท้าวแสนปมมีความเหมือนกับในเทศนา
จุลยุทธการวงศ์

มีประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับเอกสารกลุ่มนี้ที่กล่าวถึงเชื้อสายพระเจ้าอู่ทองมาจากเมืองเชียงราย
ว่ามีได้แสดงพระเกียรติยศของบรรพบุรุษพระเจ้าอู่ทอง เช่นเดียวกับกลุ่มเอกสารที่กล่าวถึงเชื้อสายพระเจ้า
อู่ทองมาจากกัมพูชา เพราะมีเนื้อความกล่าวถึงความปราชัยอย่างยับเยินของเมืองเชียงราย และการที่พระ
เจ้าเชียง รายมิได้ตั้งอยู่ในศีลธรรม ถึงขนาดให้ทำร้ายสามเณรที่มีศรัทธากวาดลานพระเจดีย์ ด้วยกลัวว่าจะ
มาแย่งบุญของพระองค์ไป จนเป็นต้นเหตุของการทำสงครามและพ่ายแพ้ต้องหลบหนีมาตั้งเมืองไตรตรึงส์ ดังนั้น
จึงอาจเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่แนวความคิดเรื่องบรรพบุรุษพระเจ้าอู่ทองมาจากเชียงราย ในสังคมตัน
รัตนโกสินทร์มิได้รับการให้ความสำคัญในเอกสารร่วมสมัยอื่นๆ ซึ่งให้ภาพเชื้อสาย พระเจ้าอู่ทองที่มาจาก
กัมพูชาอย่างถูกทำนองคลองธรรมและมากไปด้วยบุญญาธิการ ชัดเจนกว่า

สำนึกในอดีตสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเปลี่ยนแปลงการรับรู้แบบก้าวหน้าในสังคมตันรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้เกิดการให้ความสำคัญใน
อดีตขึ้น ซึ่งการให้ความสำคัญเกี่ยวกับอดีตดังกล่าวได้รับการจัดระบบให้ชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งจากภายในและภายนอกสังคม การเปลี่ยนแปลงจาก
ภายในหมายถึงการปรับเปลี่ยนที่เกิดจากรากฐานภายในของสังคมเอง ที่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของคน
ในสังคมในการตอบสนองปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น อันเป็นผลมาจากการพัฒนากระบวนการทางความคิด และ
ความรู้แบบก้าวหน้า ส่วนความเปลี่ยนแปลงจากภายนอกหมายถึงการปรับเปลี่ยนอันเนื่องมาจากพลัง
ผลักดันภายนอกสังคม ที่ก่อให้เกิดปฏิภิกิริยาในการตอบสนอง ต่อต้าน หรือปรับเปลี่ยน ต่อพลังเหล่านั้น เช่น
การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก การหลั่งไหลเข้ามาของวิทยาการตะวันตก ความเปลี่ยนแปลงทาง
เศรษฐกิจที่เกิดจากการค้ากับต่างประเทศ เป็นต้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทั้งจากภายในและภายนอกสังคม
ล้วนแล้วแต่มีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำรงพระชนม์อยู่
ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว และพระองค์ทรงมีบทบาทสำคัญในการกำหนดลักษณะของสำนึกในอดีต
ในฐานะผู้ปกครอง "สยามประเทศ" และการให้ความสำคัญเกี่ยวกับอดีตของพระองค์เป็นการวางรากฐาน
ของสำนึกในอดีตที่จะพัฒนาไปเป็นประวัติศาสตร์ชาติในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน
การทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการของพัฒนาการประวัติศาสตร์ชาติดังกล่าวจะต้องทำความเข้าใจต่อ
การเปลี่ยนแปลงภายในและภายนอกสังคม ซึ่งส่งผลต่อสำนึกในอดีต ดังต่อไปนี้

การเปลี่ยนแปลงภายในสังคม

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ความเปลี่ยนแปลงทางการรับรู้ในสังคมไทย มีร่องรอยมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 จากการรับรู้ในความคิดทางเวลาแบบไตรภูมิ ซึ่งเชื่อในเวลาทางพุทธโลก ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปในทางเป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น รับรู้ความเป็นมาและเป็นไปของชีวิตมนุษย์ตามความเป็นจริง เชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ และความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้รับการชี้ชัดโดยกลุ่มชนชั้นนำในสังคม ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา เช่น ความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ ในฐานะมนุษย์เป็นผู้มีปัญญา ความสามารถอันจะส่งผลให้เกิดความก้าวหน้าในอนาคต ดังความว่า

...สัตว์ทั้งหลายที่มีอยู่ ณ พื้นดินเป็นพวกสุคติภูมิเช่นพวกเราท่าน เรียกว่า "มนุษย์" เพราะเป็นพวกที่มีใจสูงโดยที่มีความเป็นไปด้วยอาการอันวิจิตร น่าพิศวง และ โดยรู้จักคิดเรื่องต่างๆ ล่วงไปถึงกาลไกลๆ ก็ได้ ปัญญารอบรู้ของสัตว์พวกนั้นเล่า ก็วิจิตรแผ่พิศดารปรากฏอยู่นานๆ สัตว์พวกนั้นรู้จักปรับปรุงในกิจการต่างๆ โดย วิชาการเป็นอันเอก รู้จักปรารถนาสุข กลัวทุกข์เบื้องหน้าแต่ตายไป เพราะเหตุนั้น สัตว์พวกนั้น ท่านจึงเรียกอย่างนั้นให้แตกต่างจากสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย... (ร.4, 2511:105)

การเปลี่ยนแปลงทางการรับรู้แบบก้าวหน้า อันเนื่องมาจากการศึกษาและประสบการณ์ที่เพิ่มพูน ขึ้นของมนุษย์ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยเกี่ยวกับการแสวงหาความรู้ให้ กว้างขวางขึ้นกว่าเดิม พระองค์ทรงศึกษาวิชาดาราศาสตร์ เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับระบบจักรวาลวิทยา แบบใหม่ อันเป็นรากฐานของการอธิบายเรื่องเวลาที่ก้าวหน้าไปเรื่อยๆ ไม่หยุดยั้ง ทรงยอมรับว่าโลกกลม และอยู่ในระบบสุริยจักรวาล ก่อนการเข้ามาของมิชชันนารีอเมริกัน (William L. Bradley, 1976:49) และพยายามถ่ายทอดความรู้ของพระองค์ออกให้คนในสังคมได้รับรู้ เช่น การอธิบายปรากฏการณ์ทาง ดาราศาสตร์ในประกาศมหาสงกรานต์ ที่แสดงแนวคิดเรื่องเวลาที่เป็นจริง ซึ่งจะเกิดขึ้นได้โดยใช้หน่วยวัดที่ แน่นนอน มิใช่การวัดตามหลัก กัลป์ กัปป์ หรือสงไชย ตามแนวความคิดดั้งเดิม

ความเป็นเหตุเป็นผลดังกล่าวก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำนึกในอดีตที่ชัดเจนมากขึ้น กล่าวคือ อดีตที่ปรากฏจำเป็นจะต้องมีความเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน ไม่ใช่ความคลุมเครือเลื่อนลอย สามารถ กำหนดหรือ "อนุมาน" ได้โดยมนุษย์ ทั้งทางด้านเวลาและสถานที่ของเหตุการณ์ในอดีต พระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไม่พอพระทัยกับ "กรอบ" การอธิบายอดีตแบบเก่า ทรงมีพระราชปรารภว่า "ชนเล่าเรียนโบราณนั้นจะกล่าวถึงสิ่งใดๆ คือบ้านคือเมืองก็ดี คือพระสถูปเจดีย์ หรือพระพุทธรูปสำคัญก็ดี ก็มักพอใจที่จะเล่าว่า บ้านนั้นเมืองนั้น และวัตถุสิ่งนั้นๆ เป็นของพระอินทร์ลงมาสร้างและให้เวสสุกรรม

เทพบุตรนฤมิต หรือว่า ฤๅษีนักสิทธิ์ชุบเศกขึ้นด้วยเวทมนต์ กล่าวดังนี้เนื่องๆ" (ร.4 ประกาศเรื่อง พระพุทธบุษยรัตน์, 36) และทรงมีความเห็นว่า "สิ่งซึ่งมีนิทานชนโบราณกล่าวทั่วทั้งปวงนั้น บรรดาที่ยังเหลืออยู่ ก็ยังไม่เห็นสิ่งใดที่จะผิดจากฝีมือคนทำ" (เรื่องเดียวกัน, 130) ซึ่งแสดงให้เห็นความเชื่อที่ว่ามนุษย์เป็นผู้ก่อให้เกิดอดีตต่างๆ ขึ้น "เมื่อพิเคราะห์ไปก็เห็นว่าเป็นฝีมือคนทำทั้งสิ้น มิใช่ฝีมือเทวดาอัศจรรย์ไปกว่าฝีมือมนุษย์เลย" (เรื่องเดียวกัน, 34) ดังนั้น พระองค์จึงทรงแยกเรื่องที่เกิดขึ้นจริง และเรื่องเล่าในตำนาน ออกจากกัน โดยทรงเห็นว่าเรื่องเกี่ยวกับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์นั้น "พูดฟุ่มฟ่ามๆ ไปให้เกินกว่าเหตุและผล" (เรื่องเดียวกัน, 128) และพระองค์ทรงพยายามหาความกระจ่างชัดในการสร้างกรอบการอธิบายแบบใหม่ ขึ้นจากการตั้งข้อสังเกตการอธิบายอดีตแบบเก่า เช่น "ผู้แต่งหนังสือนี้ไม่ได้ความถนัดเลยว่าพระพุทธปฏิมา พระองค์นี้ผู้ใดสร้างที่ตำบลใด เมื่อใด เพราะเหตุใด" (เรื่องเดียวกัน, 35) อดีตในความหมายของพระองค์ ต้องมีเหตุมีผลและมีความกระจ่างชัดมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จะเห็นได้จากการตั้งคำถามเพื่อแสวงหาความกระจ่างชัด ในเรื่องพระพุทธบุษยรัตน์ ความว่า

...ที่ถามอย่างที 1 พระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกพระองค์นี้ผู้ใดสร้างขึ้นไว้ นั่นคือถามหาผู้ซึ่งเป็นเจ้าของให้สร้างและเป็นช่างให้ทำการและลงมือทำ ผู้สร้างนั้นจะเป็นเทวดาหรือมนุษย์ บุรุษหรือสตรี ผีหรือคน ทรพลหรือมีกำลัง คนเป็นที่พึ่งมีหวัง หรือคนเป็นไพร่ผู้ใหญ่น้อย จะเป็นคนแซมช้อยหรือคนมทุละ จะเป็นภิกษุหรือคฤหัสถ์ จะเป็นชาววัดหรือชาวบ้าน จะเป็นชนชาติถิ่นสถาน บ้านเมืองใด ชาติใด ภาษาใด จะมีอำนาจฤทธาภาพเท่าใด...และปัญหากรรมอย่างที 2 ที่ถามว่าสร้างที่ตำบลไหน นั่น คือถามว่า เนื้อแก้วที่เป็นองค์พระพุทธปฏิมาพระองค์นี้ แต่เดิมมีอยู่ที่ไหน อยู่ในน้ำหรืออยู่บนบก บนภูเขาหรือแผ่นดิน หรือเป็นของเทวดานฤมิตขึ้นด้วยเทวฤทธิ์ เมื่อมีผู้ใดมาสร้างเป็นพระปฏิมานั้น สร้างที่ไหน สร้างขึ้นในเทวโลกหรือมนุษย์โลก ถ้าสร้างใน มนุษย์โลกเป็นของมีผู้สร้างขึ้นในบ้านใดเมืองใด ในป่า ในบ้าน ในวัด หนึ่ง เมื่อสร้างนั้นลอบลักสร้างขึ้นลับๆ หรือโล่งแจ้งปรากฏประการใด ปัญหากรรมอย่างที 3 ที่ถามว่า สร้างขึ้นในกาลครั้งใดนั้น คือถามว่าสร้างขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่หรือเสด็จปรินิพพานแล้ว พระพุทธศาสนากาลมหาศักราชเท่าใด ปีใด เดือนใด วันใด ฤกษ์ยามอย่างไร ทำอยู่ที่กี่กี่เดือนกี่วันจึงสัมฤทธิ์ ปัญหากรรมที่ 4 ที่ถามว่า สร้างขึ้นเพราะเหตุใด ต้องการอะไรนั้น คือถามว่าสร้างขึ้นเพราะผู้สร้างอยากได้บุญได้กุศล...หรือเข้าตาจนในการ ศึกษเสื่อเหนื่อได้ หรือใกล้จะถึงความตายเกิดเสียดายและละอายคลั่งแก้วจะไปเป็นของผู้อื่นเสีย จึงตัดเจียรเจียรไนย สร้างเป็นพระขึ้นให้เป็นเกียรติยศแก่ตัวเอง หรือสร้างเพราะผู้อื่นบังคับบัญชาให้ทำ หรือสร้างเพื่อจะไปซื้อขายแก่ผู้ใด... (ร.4, ประกาศพระพุทธบุษยรัตน์, 34-35)

จะเห็นได้ว่า ลักษณะของการแสวงหาคำอธิบายในรูปแบบใหม่ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มมีความคิดในการหาความแน่นอนที่เกิดขึ้นในอดีต ซึ่งจะรู้ได้จากการตรวจสอบและวิเคราะห์จากหลักฐานที่ปรากฏ นับเป็นการเปิดโฉมหน้าใหม่ของการศึกษาเรื่องราวในอดีต ที่อดีตจะต้องเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริงหรือเข้าใจว่าเกิดขึ้นจริง มิใช่ความคลุมเครือเลื่อนลอย และสามารถอธิบายได้อย่างเป็นเหตุเป็นผลจากหลักฐานที่ปรากฏ เช่น พระราชวินิจฉัยเรื่องพระปฐมเจดีย์ ดังความว่า

...ทอดพระเนตรดูฝีมือทำอิฐแลก่อเห็นจะเป็นของทำเก่าแก่มาหลายครั้งหลายคราว ที่เนินใหญ่เป็นกองอิฐหักลงมา ได้ชั้นสุดรุดลงไปดูสี่สองคอกสามคอกบ้าง พบอิฐยาวคอกหนึ่ง หน้าใหญ่สิบสองนิ้ว หน้าน้อยหกนิ้วก็เป็นพื้นอยู่ พิศุทธูเห็นว่าเป็นองค์พระเจดีย์เดิมจะหักพังลงมา มีผู้ศรัทธามาเกลี้ยอิฐให้เป็นเกาะขึ้นแล้วมาก่อนเป็นพระเจดีย์กลมขึ้นอีกคราวหนึ่งเหมือนอย่างพระเจดีย์ในเกาะลังกา ครั้นนานมายอดคงจะหักลงมาอีก จึงมี ผู้ศรัทธาปฏิสังขรณ์อีกคราวหนึ่ง...(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2516:156)

อาจกล่าวได้ว่า การขยายตัวทางการรับรู้แบบก้าวหน้าเป็นพลังผลักดันภายในสังคมที่ก่อให้เกิดความเป็นเหตุเป็นผลและเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ ซึ่งส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในสำนึกเกี่ยวกับอดีตที่ต้องการความชัดเจนแน่นอนมากขึ้น และเชื่อว่าอดีตย่อมเกิดจากการกระทำของมนุษย์ โดยการแสวงหาหลักฐานมารองรับเพื่อความชัดเจนดังกล่าว แม้การใช้หลักฐานจะมีข้อจำกัดในความแน่นอน แต่นับเป็นการปรับเปลี่ยนของแนวทางการให้ความสำคัญต่ออดีตที่สำคัญอย่างยิ่งในสังคมไทย

สำนึกในเรื่องรัฐ กษัตริย์ และราชวงศ์

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยที่มีการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดทางด้านต่างๆ หลายประการ ที่สำคัญคือ แนวความคิดในเรื่องรัฐ กษัตริย์ และราชวงศ์ ที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อันมีปัจจัยมาจากพลังผลักดันจากภายในสังคม ซึ่งส่งผลกระทบโดยตรงต่อความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสำนึกในอดีต โดยเฉพาะในกลุ่มชนชั้นนำที่มีบทบาททางการเมืองการปกครองอันเป็นผู้กำหนดวิถีทางการให้ความสำคัญในอดีต

สำนึกในเรื่องรัฐ

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า สภาพการดำรงอยู่ของรัฐไทยตั้งแต่อยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์มีลักษณะของการรวมศูนย์อำนาจปกครองที่กษัตริย์ (Centralization) กล่าวคือ พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจและสิทธิโดยตัวพระองค์เองในลักษณะ รัฐคือกษัตริย์ กษัตริย์คือรัฐ (Kingship) แต่อำนาจนี้มิได้ครอบคลุมพื้นที่ที่เป็น “ราชอาณาจักร” ทั้งหมดโดยตรง หากแต่ผูกพันอยู่กับระบบหัวเมืองและเมืองประเทศราชที่ในบาง

ครั้งปรากฏอำนาจแต่เพียงในนาม ไม่ส่งผลเชิงปฏิบัติโดยตรง และมักจะอยู่ในสภาพรัฐที่ไร้พรมแดนทางภูมิศาสตร์ที่แน่นอนตายตัว พระราชอาณาเขตจะขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจของกษัตริย์ ที่มักจะเกิดการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องกำหนด "พรมแดน" ที่แน่ชัดของพระราชอำนาจ อันเนื่องมาจากความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจที่เพิ่มมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากร เช่น ป่าไม้ แร่ธาตุ ที่ดิน แม่น้ำ ทะเล หรือผลประโยชน์จากการเกณฑ์แรงงาน ภาษีอากร ที่ต้องการความชัดเจนในการจัดเก็บ แต่ปัญหาจากอาณาเขตของรัฐที่เคยกว้างๆ แควๆ ตามพระราชอำนาจของกษัตริย์ ทำให้ไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ว่าส่วนใดจึงจะอยู่ภายใต้พระราชอำนาจอันแท้จริง ดังนั้น พระองค์จึงทรงพยายามประมวลเค้าโครงของอาณาเขตอย่างคร่าวๆ ขึ้นให้เป็นรูปร่าง ดังปรากฏในพระราชสาส์นที่ทรงส่งไปยังต่างประเทศและกล่าวถึงอาณาเขตของรัฐไทย เช่น

...พระราชสาส์น สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา เป็นมหาราชธานีใหญ่ ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม คือ แผ่นดินสยามเหนือใต้ แลดินแดนต่างๆ อยู่เคียงอยู่ใกล้ เป็นที่อาศัยอยู่ของชนชาวประเทศ มีเทศภาษาต่างๆ คือ ลาวเฉียง ลาวขาว แลกัมโพชา มลายู แลกะเหรี่ยงในทิศนั้นๆ เกือบรอบคอบ...(ร.4, 2521:47)

...พระราชสาส์น สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยาม เมืองขึ้นใกล้เคียงต่างๆ คือเมืองลาวเฉียง ลาวขาว กัมโพชา แลเมืองมลายูหลายเมือง ฯลฯ...(ร.4, 2521:1)

พระราชดำริเกี่ยวกับอาณาเขตที่ชัดเจนของรัฐไทย ได้ปรากฏในความพยายามที่จะกำหนดเส้นเขตแดนระหว่างไทยกับพม่า ใน พ.ศ.2407 เพื่อป้องกันปัญหาการรุกรานของอังกฤษ และปกป้องผลประโยชน์ทางด้านป่าไม้ของไทย ซึ่งทรงแสดงให้เห็นถึงความคลุมเครือของการกำหนดเขตแดนที่มีมาแต่ดั้งเดิม "เหมือนอย่างในที่รู้จักกันว่าแบ่งเขตแดนพม่ากับไทยมาแต่เดิม คือที่พระเจดีย์สามองค์...แต่ที่พระเจดีย์สามองค์แห่งเดียวนั้นเป็นตำบลวิเศษอยู่กับทางรู้เป็นแน้วด้วยกันมาแต่ก่อนว่า พันพระเจดีย์สามองค์มาข้างตะวันออกเป็นของไทย พันพระเจดีย์สามองค์ไปข้างตะวันตกเป็นของพม่า" (ร.4, 2506:33-34) ซึ่งพระองค์ทรงไม่เห็นด้วย และยืนยันที่จะให้มีการกำหนดเขตแดนให้แน่ชัดดังความว่า

...ว่าซึ่งแบ่งเขตแดนในดินดอนด้วยยอดเขาที่เป็นแน้วยัดไป มีลำน้ำแต่ยอดเขาข้างโน้นตกไปข้างโน้น ข้างนี้ตกมาข้างนี้...แต่ที่แท้นั้นแน้วเขาก็ไม่เป็นแน้วไปแท้กลางที่ก็ไขว้เขวแตกแยกเป็นสองแน้ว สามแน้ว ค่อนข้างโน้นก็มี ค่อนข้างนี้ก็มี จะ

ซึ่งว่าที่ให้แบ่งกันนี้จะเอาแนวไหนในเขาที่ซ้อนทับกันเป็นสองแนวสามแนวไขว้ไปเขามาอยู่นั้น พวกข้าหลวงที่ออกไปครั้งนี้ก็ยังไม่ได้เห็นแลชี้แนวเขาให้ตกลงกับคอแวนแมนตีไทยจะว่าเป็นอันยอมแล้วก็ยังไม่ได้ กลัวจะเป็นที่สงสัยเถียงกันสืบไป ภายหน้า ด้วยว่าถึงที่ ลางแห่งที่มีแนวเขาลูกเขาไหลไหลเขวไขว้กันอยู่นั้น คิดอ่านหน้าแล้ง แต่งผู้รับบังคับมาทั้งสองฝ่ายพร้อมกัน เดินดันป่าตรวจแนวเขาดูให้รู้ตลอดได้จะเป็นดี...(เรื่องเดียวกัน. 31-32)

จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญต่อเส้นกำหนดพรมแดนอย่างมาก เพื่อแสดงถึงสิทธิเหนือดินแดนที่แท้จริง ป้องกันการละเมิดสิทธิ์และข้อขัดแย้งอันอาจจะเกิดได้ภายหลัง นับเป็นความพยายามในการกำหนดอาณาเขตรัฐไทยให้ชัดเจน นอกจากนี้พระองค์ยังทรงแสดงออกซึ่งอำนาจในพระราชอาณาเขตของพระองค์ เพื่อยืนยันพระราชอำนาจที่แท้จริง มิใช่เพียงอำนาจแต่ในนาม กล่าวคือ เมื่อพระองค์ทรงเป็นศูนย์กลางของรัฐ ดินแดนที่ประกอบเป็นรัฐจะต้องอ้างและยอมรับอำนาจของศูนย์กลางอย่างสม่ำเสมอ และปราศจากเงื่อนไข พระราชโองการที่ประกาศให้ทุกคนปฏิบัติ ย่อมหมายถึงทุกคนที่อยู่ในดินแดนของพระองค์ มิใช่เพียงแค่บริเวณรอบๆ ศูนย์กลางแห่งอำนาจเท่านั้น อันเป็นการสร้างสำนึกในพระราชอำนาจเหนือรัฐเชิงดินแดนที่มีอยู่จริงของผู้ปกครอง หมายถึงนอกจากศูนย์กลางแห่งอำนาจจะแสดงว่ามีอำนาจเหนือดินแดนนั้นๆ แล้ว ดินแดนต่างๆ ยังต้องยอมรับว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของอำนาจรัฐด้วย เช่น การกำหนดให้เมืองทางตอนใต้ที่พระองค์ถือว่าอยู่ในพระราชอาณาเขตเข้าร่วมพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และไม่อนุญาตให้เมืองที่ไม่ยอมรับพระราชอำนาจอย่างแน่ชัดเข้าทำพิธี ดังความว่า “จะถือได้เพียงแขวงเมืองสงขลา เมืองกลาง พังงา และเมืองสิริเขตรเข้ามา...การถือน้ำนี้ทำได้แต่ในแขวงเมืองที่เรียกว่าเมืองน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเท่านั้น จะทำถือในเขตแดนท่านผู้อื่น คือขึ้นไทยก็ดี ไม่ได้ขึ้นก็ดีนั้นไม่ได้ ห้ามอยู่” (หม่อมจตุรมาศ เหตุ ร.4 จ.ศ.1219) หรือการพยายามยืนยันสิทธิเหนือกัมพูชาในประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร และโปรตย ให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ยืนยันว่าเขมรขึ้นกับกรุงเทพฯ ดังความว่า “ได้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยมีพระเดชพระคุณ มีศุภอักษรออกมาเตือนสติข้าพระพุทธเจ้าว่าอย่ามีความกลัวญวนนักเลย...ฝรั่งเห็นว่าตีเมืองญวนได้แล้ว จะรวบรวมเมืองเขมรว่าเป็นเมืองขึ้นของญวนก็ดี ถ้าได้ทำดั่งนี้ก็จะมีที่อื่นจะพุดจาโต้ตอบกับฝรั่งได้สันติด้วยว่าเดิมแต่บิดาข้าพระพุทธเจ้ากับพระพุทธเจ้าขึ้นแก่กรุงเทพฯ ฝ่ายเดียว หาได้ขึ้นแก่เมืองญวนไม่” (หม่อมจตุรมาศ เหตุ ร.4 จ.ศ.1222)

การแสดงออกซึ่งพระราชอำนาจและการยืนยันในอำนาจที่มีอยู่จริง เป็นลักษณะของการรวมตัวเป็นปึกแผ่นภายใต้การปกครองเดียวกัน โดยมีศูนย์กลางแห่งอำนาจรัฐแห่งเดียวกันคือองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งมี “พระราชอาณาเขตปกแผ่ไปเป็นแผ่นดินเดียว” (พ. พระราชหัตถเลขา, 2521) จะเห็นได้ชัดเจนจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้คำแทนพระองค์ในพระราชหัตถเลขาที่ส่งไปยังต่างประเทศว่า “กรุงสยาม” โดยสื่อความหมายถึงพระองค์คือตัวแทนของรัฐไทยทั้งหมด และรัฐไทยเป็นดินแดนเอกราชซึ่ง

มีฐานะเท่าเทียม กับนานาอารยประเทศที่เป็นเอกราชซึ่งทรงใช้คำสรรพนามว่า "กรุง..." เช่นกัน เช่น "มองซิเออซาโนนได้มายังประชุมนั้น แล้วได้ยื่นแพทอง 1 แปะเงิน 1 แปะทองแดง 1 ขนาดใหญ่ มีรูปภาพ กตพิมพ์ ข้างหนึ่งเป็นพระพักตร์ของกรุงฝรั่งเศส...กรุงสยาม ได้รับด้วยความยินดีแล้วได้เขียนหนังสือรับ แพทั้งสามนั้นให้มองซิเออ ซาโนนไปเป็นสำคัญ" (ร.4, 2521:40-41) ซึ่งทรงมีพระบรมราชาภิเษยความหมายของการใช้คำดังกล่าวในพระราชสาส์นที่มีไปยังสมเด็จพระเจ้าบรมโกศแห่งกัมพูชา ความว่า "ถ้าจะคิดด้วยยอมให้เป็นเอกราชแล้วจะใช้โวหาร เช่น พระราชสาส์นไปยังเมืองอื่นๆ ที่เป็นเอกราช คือในคำที่ควรจะว่าข้าพเจ้าก็ว่ากรุงสยาม ในคำที่ควรจะว่าท่านก็ว่ากรุงนั้นๆ คือกรุงฝรั่งเศส กรุงอังกฤษ กรุงเวียดนาม และอื่นๆ " (ร.4, 2521:125-126)

สำนึกในเรื่องกษัตริย์

พระราชอำนาจและบทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำทางการเมืองการปกครองได้รับการให้ความสำคัญและจัดระบบของการแสดงซึ่ง "พระราชอำนาจ" อย่างชัดเจนมากขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการยืนยันและตรวจสอบพระราชอำนาจที่มีอยู่จริงของพระมหากษัตริย์และการสร้างเสริมพระราชอำนาจให้มั่นคงถาวร โดยการชี้ให้เห็นความสำคัญของกษัตริย์ ดังความว่า "อาณาจักรหนึ่งต้องมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ตัดสินผิดชอบ...คนเป็นอันมากจึงอยู่ด้วยกันสงบเรียบร้อย ถ้าไม่มีอัยการคือตัวผู้มีอำนาจเป็นใหญ่ครองหมู่ครองฝูงแล้ว...เห็นจะวิวาทจนถึงตายเสียหมด ถ้าจะไม่ฆ่ากันตายก็จะเป็นอันทำมาหากินอดตายหมด" (ร.4, 2512:126) หรือความสรรเสริญกษัตริย์ในฐานะผู้ปกครองที่จะสร้างความผาสุกให้กับประชาชน ดังความว่า

...พระราชามีพระยศใหญ่...ทรงชวนชววยอยู่ในราชกิจทั้งหลาย แสงหาอยู่ซึ่งเหตุอันนำมาซึ่งความสุข เพื่ออันรักษาเนื่องๆ ซึ่งประชาชน พระองค์มีความเคารพในธรรมของพระราชาชววยสยามทั้งหลายตั้งอยู่ โดยชอบ นำไปซึ่งแผ่นดินโดยธรรม...ทรงกระทำอยู่ซึ่งญาติสงเคราะห์แก่พระญาติผู้เกิดในพระราชวงศ์ทั้งหลาย ทรงตั้งซึ่งข้าราชการผู้ดำรงอยู่ในฐานันดรต่ำให้ดำรงอยู่ในฐานันดรอันสูง และโปรดพระราชทานซึ่งลำดับแห่งที่ตั้งโดยสมควร...และโปรดพระราชทานซึ่งฐานันดรและความเป็นผู้ อิศรและยศและโภคสมบัติให้เจริญโดยลำดับแก่เสนาแลอำมาตย์...ทรง พระดำริอยู่ซึ่งเหตุอันจะยังความสุขให้เกิดขึ้นเป็นที่พึงของชนทั้งหลาย ผู้อยู่ในพระราชอาณาเขตทั้งสิ้น... (ร.4, 2507:33. 36. 37)

การกำหนดพระราชอำนาจดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงบทบาทและหน้าที่ของกษัตริย์ในฐานะผู้ทรงกระทำประโยชน์สุขให้เกิดแก่อาณาประชาราษฎร์ โดยทรงเป็น "เจ้าของแผ่นดิน" ซึ่งได้แก่

พระราชอาณาเขตตามความเป็นจริงในความหมายของ "ดินแดน" ที่มีการประมวลอย่างคร่าวๆ จะเห็นได้จากกรณีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนข้อความในการเรียบเรียงพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาจากคำว่า "กษัตริย์" เป็น "พระเจ้าแผ่นดิน" เช่น "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์อยู่ในราชสมบัติเก้าปีก็เสวยพระนคร รวมสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน (เดิมเป็นรวมสิริกษัตริย์)...ได้สามสิบสี่พระองค์ด้วยกัน" (พ. หัตถเลขา, 2521:161) และในพระบรมราชโองการหลายฉบับมีการเน้นย้ำฐานะของกษัตริย์ที่เป็นเจ้าของแผ่นดิน ดังปรากฏความว่า "พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ 4 ในพระบรมราชวงศ์นี้ครอบครองเป็นเจ้าของแดนดิน" (ร.4, 2504)

ความสำคัญของพระมหากษัตริย์นอกจากจะเป็นเจ้าของแผ่นดินแล้ว ประชาชนยังต้องให้ความเคารพและระลึกถึง "พระมหากษัตริย์คุณ" ของพระมหากษัตริย์ แม้ว่าจะปรากฏบางพระองค์ที่กระทำผิดไปบ้าง แต่พระคุณของพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่ต้องระลึกถึงอยู่เสมอ นับเป็นการปลูกฝังความจงรักภักดีและเทิดทูนต่อสถาบันกษัตริย์อย่างเป็นทางการ ดังจะเห็นได้จาก พระบรมราชาวาทให้ราษฎรระลึกถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน ดังความว่า

...ว่าถึงท่านที่ได้ราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินแลครอบครองแผ่นดินมาแล้ว...ถ้าไม่มีความผิดต่อราชทัณฑ์จนเหลือขนาดจนต้องวินาศเพราะความผิด นั้นแล้ว...ก็ควรคิดพระเดชพระคุณไม่วางวาย ไม่ควรลบหลู่ล้างทำลาย พระเดชพระคุณเสียเลย...ว่ามานี้ให้เห็นว่าท่านผู้เป็นเจ้าของแผ่นดินได้ครองแผ่นดิน มาแต่ละพระองค์ๆ มีพระเดชพระคุณแก่คนเป็นอันมาก ถึงมีความผิดมีความร้ายความชั่วเท่าใดๆ จะมาล้างความดีให้หลุดไปหมดก็ไม่ได้... (ร.4, 2527:29-31)

การให้ความสำคัญต่อองค์พระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พระองค์ทรงยกย่องพระมหากษัตริย์ในอดีตที่ทรงคิดว่ามีพระปรีชาสามารถ อันเป็นที่มาของแนวความคิดเรื่อง "มหाराช" ที่มีความหมายว่า "พระราชามีความสามารถกว่าพระราชาทังปวง" หรือ "King The Great" การเรียกองค์พระมหากษัตริย์ว่า "มหाराช" นั้นปรากฏอยู่ในสังคมไทยมาช้านานแล้ว แต่มักจะหมายถึงการยกย่องหรือเทิดพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้ทรงบุญญาธิการ และมีพระบรมเดชานุภาพเฉพาะพระองค์ โดยมิได้เปรียบเทียบหรือคัดเลือกจากพระมหากษัตริย์ในอดีต ซึ่งมักจะพบการเรียกกษัตริย์ว่ามหाराชในงานวรรณกรรม ในคัมภีร์ทางศาสนา เป็นต้น แต่ความเปลี่ยนแปลงของสำนึกในอดีตที่เกิดขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ส่งผลให้เกิดความต้องการที่จะศึกษาบทเรียนในอดีตอย่างจริงจัง โดยเฉพาะบทบาทของพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏความสามารถเหนือกษัตริย์องค์อื่นๆ เพื่อที่จะกระทำตามและเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญต่อกษัตริย์ในอดีตในลักษณะของ "มหाराช" ที่มีพระปรีชาสามารถเหนือกว่ากษัตริย์องค์อื่นๆ อย่างเด่นชัด ใน "ประวัติศาสตร์สังเขปของสยาม" ที่พระราชทานแก่ เซอร์ จอห์น เบาว์ริง ทรงยกย่องกษัตริย์ในอดีต 3 พระองค์เป็นพิเศษ ได้แก่ พระเจ้าอยู่ทอง

พระนเรศวร และพระนารายณ์ ดังความว่า

...U T'one Rama Thi-Bodi was a mightier Prince Than any of this predecessors,...prince Naret succes to the throne, and become one of the mightiest and most renowned rulers Siam ever had...King Narai, The most distinguished all Siamese rulers befor and Since...

(Bowring, 1960:342-345)

การยกย่องพระมหากษัตริย์ในอดีต 3 พระองค์ จะให้ความสำคัญต่อพระราชกิจที่ทรงทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่ให้กับสังคมและประเทศใน 3 ลักษณะคือ การก่อตั้งกรุงศรีอยุธยาของพระเจ้าอู่ทอง การกู้เอกราชของพระนเรศวร และการทำนุบำรุงบ้านเมืองและติดต่อกับตะวันตกของพระนารายณ์ มีพระราชดำริหลายประการที่แสดงออกถึงการให้ความสำคัญต่อพระราชกรณียกิจที่ควรยกย่องและนำไปประพฤติปฏิบัติตามแบบอย่างของพระมหากษัตริย์ในอดีตทั้ง 3 พระองค์ เช่น การเปรียบเทียบพระราชกรณียกิจของรัชกาลที่ 1 กับพระเจ้าอู่ทองว่า “พระบาทสมเด็จพระอัยการิราช...ได้ทรงเสวย สิริราชสมบัติเป็นปฐมในพระบรมราชวงศ์นี้ เหมือนกับพระเจ้าอู่ทองซึ่งได้มาสถาปนากรุงเทพศรีอยุธยา ซึ่งเป็นโบราณราชธานีเก่า” (ร.4, 2504:24-25) การยกฐานะกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ขึ้นให้มีพระเกียรติยศเทียบเท่าพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง เเฉลิมพระยศเป็น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยยึดแบบอย่างจากสมเด็จพระนเรศวรและพระเอกาทศรถ เป็นต้น

พระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่งซึ่งได้รับการยกย่องเป็นพิเศษจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่สมเด็จพระนารายณ์ โดยให้ความสำคัญต่อพระราชกรณียกิจในการติดต่อกับประเทศ ตะวันตก และแสดง “นัย” ว่าพระองค์ทรงประพฤติปฏิบัติตาม ในรัชสมัยของพระองค์มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุที่มีความสัมพันธ์กับพระนารายณ์หลายแห่ง เช่น การบูรณะพระนารายณ์ราชนิเวศน์ พระราชวังเก่าเมืองลพบุรี “เพื่อจะได้เป็นที่ประทับในกาลอันควร เป็นที่สบายและจะให้เป็นที่พระเกียรติยศ พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน” (ร.4, 2516:109) และทรงปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมวัดชุมพลนิกายาราม ที่บางปะอินรวมทั้งวัดเสนาสนาราม ข้างวังจันทร์เกษม ด้วยเหตุผลที่ว่า

...จึงได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ไปปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมวัดชุมพลนิกายาราม ในเกาะบางปะอิน แขวงกรุงศรีอยุธยาเก่าพระอาราม หนึ่ง สิ้นพระราชทรัพย์ไปแล้ว 200 ชั่งเศษ ด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่าพระอารามนั้นเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งเป็นพระชนกนาถของพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้ทรงสถาปนาสร้างไว้แต่เมื่อจุลศักราชใกล้ครบ 1,000 ปี แล้วได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ให้ปฏิสังขรณ์วัดเสนาสนาราม ริมวังจันทร์เกษม กรุงศรี

อยุธยาเก่า อีกพระอารามหนึ่ง สิ้นพระราชทรัพย์ไปแล้ว 300 ชั่งเศษ ด้วยพระ
 ราชดำริเห็นว่าวัดเสนาสนาราม มีวัดกุศลสถานใหญ่เห็นจะเป็นพระอารามหลวงอยู่
 ใกล้พระบวรราชวัง คือวังจันทร์เกษม ซึ่งเป็นวังที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระ
 พระนารายณ์มหาราช แต่เมื่อยังไม่ได้เสด็จเกลิงถวัลยราชราชาภิเษก... (เรื่องเดียวกัน,
 120)

สมเด็จพระนารายณ์เป็นกษัตริย์ที่ถูกให้ความสำคัญเป็นพิเศษ โดยแสดงออกถึงพระบรมเดชานุภาพ
 พระอัจฉริยภาพ โดยเฉพาะการติดต่อกับตะวันตก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงให้เห็น
 เห็นว่าพระองค์ได้กระทำตามพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่พระองค์นั้น และกล่าวอ้างถึงพระราชกรณียกิจในอดีต
 อยู่เสมอในพระราชสาส์นที่ทรงติดต่อกับต่างประเทศ ดังความว่า

...จึงได้รำพึงถึงการซึ่งมีมาแล้วแต่หลัง เมื่อครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
 พระเจ้ากรุงลพบุรีหรืออยุธยา ก่อนแผ่นดินปัจจุบันของกรุงสยามนี้ขึ้นไป 10 แผ่นดิน
 ล่วงกาลไกล 200 ปีมาแล้วนั้น เมื่อได้มีทางพระราชไมตรีซึ่งติดต่อกับสมเด็จพระ
 เจ้าลูอิศที่ 13 (พิมพ์ตามต้นฉบับเดิม ที่ถูกต้องเป็นพระเจ้าลูอิศ (หลุยส์) ที่ 14)
 พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส เพราะมีทูตฝรั่งเศสได้เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี เปิดทาง
 ค้าขายคล้ายกับครั้งนี้แล้ว สมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีพระราชประสงค์จะทรง
 ตกแต่งทูตานุทูตฝ่ายสยามเพื่อออกไปเจริญทางพระราชไมตรีให้ถึงที่เฉพาะพระพักตร์
 สมเด็จพระเจ้าลูอิศที่ 13... เพราะฉะนั้นกรุงสยามจึงได้มีความคิดปรารภใคร่ส่ง
 ทูตานุทูตฝ่ายสยามไปเจริญทางพระราชไมตรีค่านับให้ถึงที่เฉพาะพระพักตร์ สมเด็จพระ
 เจ้ากรุงฝรั่งเศส แลสมเด็จพระเจ้ากรุงบริตาเนียทั้งสองพระนคร เพื่อจะได้เป็น
 เกียรติยศแก่กรุงสยามปัจจุบันนี้เหมือนดังครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น... (ร.4,
 2521: 2-3)

จะเห็นได้ว่า เริ่มมีการใช้คำว่า "มหาราช" ต่อพระนามพระมหากษัตริย์ในอดีตที่ได้รับการให้ความสำคัญ
 สำคัญเป็นพิเศษบ้างแล้ว โดยเฉพาะสมเด็จพระนารายณ์ อาจจะนับได้ว่าเป็น "มหาราช" พระองค์แรกของไทย
 ซึ่งปรากฏในประกาศฉบับต่างๆ เรียกว่าสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เช่น "ชื่อพระที่นั่งเก้าในพระราชวัง
 นั้นค้นได้ตามหนังสือพระราชพงศาวดารโบราณ 2 ฉบับ และโคลงสรรเสริญพระเกียรติยศแผ่นดินพระบาท
 สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ฉบับ 1" (ร.4, 2516:109) และใน พระราชสาส์นที่กล่าวอ้างถึงสมเด็จพระ
 นารายณ์ ไม่ล้วนแล้วแต่ใช้คำว่าสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทั้งสิ้น เช่น "ด้วยหนังสือสำคัญของพระเจ้ากรุง
 ฝรั่งเศส เป็นที่เชื่อถือมาว่ากล่าวจัดแจงสัญญาการไมตรีแลการค้าขายคินต่อการซึ่งได้เป็นแล้วแต่หลัง
 ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระเจ้ากรุงลพบุรีโน้น" (ร.4, 2521:11) "อนึ่งข่าวว่ากรุง
 ฝรั่งเศสจะแต่งให้ราชทูตเข้ามาสืบต่อทางพระราชไมตรีซึ่งเคยมีกับสยามราชอาณาจักรแต่ก่อนมาตั้งแต่ครั้ง
 แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โน้น" (เรื่องเดียวกัน. 17)

สำนึกในเรื่องราชวงศ์

การให้ความสำคัญกับอดีตโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นจุดศูนย์กลางความเคลื่อนไหวทั้งหมดทำให้เกิดงานเขียนทางประวัติศาสตร์โดยการ "ลำดับรัชกาล" ขึ้น ภาพของอดีตจะมีลักษณะต่อเนื่องโดยมีกษัตริย์เป็นแกนกลางเชื่อมโยงปรากฏการณ์ต่างๆ เข้าด้วยกัน ในสมัยรัตนโกสินทร์เริ่มมีการแบ่งกลุ่มการลำดับรัชกาลของกษัตริย์เหล่านี้ออกเป็น "ราชวงศ์" เช่น ในสังคดียวงศ์ จุลยุทธการวงศ์ เทศนาจุลยุทธการวงศ์ จุลยุทธการวงศ์ความเรียง หรือในการชำระพระราชพงศาวดารอยุธยาในสมัยรัตนโกสินทร์ แม้เอกสารบางกลุ่มจะยังคงผูกพันอยู่กับกรอบทางศาสนา เช่น สังคดียวงศ์ หมายถึงวงศ์ที่สืบทอดพุทธศาสนา จุลยุทธการวงศ์ หมายถึงการทำสงครามในวงศ์ที่สืบทอดพุทธศาสนาอันก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมทางศาสนา แต่เอกสารต่างๆ ได้แสดง "นัย" ของการจัดกลุ่มกษัตริย์ออกเป็นวงศ์ต่างๆ ตามภูมิหลังหรือสายโลหิตบ้างแล้ว มิได้ผูกติดอยู่กับกรอบแห่งความเป็น "พุทธวงศ์" หรือ "วงศ์พระนารายณ์" แต่ประการเดียว

แม้ว่าในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะทรงปฏิเสธรสิทธิโดยกำเนิดอันเป็นความจำเป็นในการปราบดาภิเษกและแสดงสิทธิธรรมในการสืบครองราชสมบัติ ซึ่งให้ความสำคัญในเรื่องบุญบารมีอันอาจจะเกิดขึ้นในบุคคลใดบุคคลหนึ่งก็ได้ แม้กษัตริย์ที่ทรงบุญญาธิการอยู่แล้ว อาจถึงสภาวะ "สิ้นบุญ" ซึ่งเป็นการปฏิเสธรสิทธิโดยกำเนิดในสมัยรัตนโกสินทร์ "พระราชพงศาวดารที่ชำระครั้งกรุงธนบุรี-รัตนโกสินทร์...ปฏิเสธ "สิทธิ" โดยกำเนิด (Birth Right) ในหมู่ชนชั้นปกครองด้วยตนเอง... การอ้างสิทธิธรรมจากการสืบสายโลหิตเพียงอย่างเดียวนั้นเป็นสิ่งที่พระราชพงศาวดารไม่ยอมให้" (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523:65) แต่การจัดแบ่งกษัตริย์ออกเป็นราชวงศ์ในระยะเดียวกันนี้ ทำให้เกิดการแยกประเภทและความสำคัญของกษัตริย์ในแต่ละราชวงศ์ "บทเรียน" จากอดีตทำให้ชนชั้นนำเกิดความเชื่อมั่นว่าสามารถประพฤติปฏิบัติตนให้เกิดความสงบสุขและความเจริญในแผ่นดินได้ โดยเฉพาะในกลุ่ม "ราชวงศ์ใหม่" ที่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้น การ "เปลี่ยนวงศ์" ในอดีตกลายเป็นสิ่งซึ่งจะนำความทุกข์ยากลำบากมาสู่อาณาประชาราษฎร์ จึงเริ่มมีการให้ความสำคัญกับราชวงศ์ของตนขึ้น เพราะการเป็นราชวงศ์อยู่ในสถานภาพที่จะสร้างสมบุญบารมีได้มากกว่าผู้อื่น โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พยายามสถาปนาความมั่นคงของราชวงศ์ โดยชี้ให้เห็นพระคุณของพระมหากษัตริย์ในอดีต ซึ่งพระองค์เป็นตัวแทนสืบทอดความต่อเนื่องดังกล่าว โดยชาติกำเนิดและการสืบสันตติวงศ์ทางสายโลหิต

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแบ่งกษัตริย์ในอดีตตามความสัมพันธ์ทางเครือญาติและสายโลหิตชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะกษัตริย์อยุธยา ซึ่งทรงแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ พระเจ้าอยู่หัวองค์ที่พระศรีเสาวภาคย์ พระเจ้าทรงธรรมถึงพระอาทิตย์วงศ์ และพระเจ้าปราสาททองถึงพระเจ้าเอกทัศ (Bowring, 1960:343) และทรงพยายามชี้ให้เห็นถึงพระคุณของกษัตริย์ที่ตั้งราชวงศ์ใหม่ของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งพระองค์เป็นผู้สืบทอดสายโลหิตมาโดยตรง ดังความว่า

...พระบาทสมเด็จพระอัยกาธิราช และพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้ทรง
 เสวยสิริราชสมบัติเป็นปฐมในราชวงศ์นี้...คิดถึงพระเดชพระคุณ ...(เพราะ)...ว่า
 ได้ทรงสถาปนาพระมหานครและราชวงศ์ให้...(ร.4, 2504:24-25)...ช่วยกันรักษา
 พระเกียรติยศ เกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ...ซึ่งได้ทรงดำรงแผ่นดินสืบต่อพระเกียรติยศ
 เกียรติคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นต้นในพระบรม
 ราชวงศ์นี้ให้ดำรงด้วยดีเป็นปกติอย่าได้ลดหย่อน เสื่อมทราม...ไป...จงช่วยกันคิด
 การทั้งปวง ซึ่งเป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุก
 พระองค์ในพระราชวงศ์นี้...(ร.4 พระบรมราชาบาทพระราชนางวัลเพิ่มเบี้ยหวัดฯ.
 266)

ความตระหนักใน "ราชวงศ์" ที่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ และเน้นการสืบทอดเป็นการให้ความสำคัญ
 สำคัญ ต่อการสืบสันตติวงศ์โดยสายโลหิต จากรัชกาลที่ 1 มาจนถึงรัชกาลที่ 4 และการสืบสายโลหิตนี้
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญต่อชาติกำเนิดอีกด้วย ผู้เหมาะสมกับการเป็น
 พระมหากษัตริย์ นอกจากจะสืบสายโลหิตแล้วควรจะต้องพร้อมซึ่งชาติกำเนิดดังเช่นพระองค์เองผู้เป็น "พระ
 ราชบุตรผู้ประเสริฐหมดจดแม้เกิดดีแล้วแต่พระราชบิดาและพระราชมารดาทั้งสองฝ่าย" (ร.4, 2507:15-16)
 แม้แต่การครองราชย์ของรัชกาลที่ 3 พระองค์ยังทรงมีพระราชดำริว่า "เกิดดีแล้วแต่พระราชบิดาฝ่ายเดียว"
 (เรื่องเดียวกัน. 16) ซึ่งกระทำการ "ก้าวล่วงเสียซึ่งพระราชบุตรผู้ประเสริฐ หมดจด" (เรื่องเดียวกัน. 15)

อาจกล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญต่อความเป็นราชวงศ์
 มากขึ้น โดยเฉพาะราชวงศ์ที่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ และทรงแสดงให้เห็นว่าพระองค์ได้สืบทอดความ
 เป็นราชวงศ์ดังกล่าวโดยตรงทั้งทางสายโลหิตและชาติกำเนิด ซึ่งนำไปสู่การสถาปนาความมั่นคงของ
 ราชวงศ์ที่หันกลับมาให้ความสำคัญต่อ "สิทธิ" โดยกำเนิดอีกครั้งหนึ่ง หลังจากถูกปฏิเสธในสมัยต้นรัตนโกสินทร์
 โดยเฉพาะรัชกาลที่ 1 ซึ่งการให้ความสำคัญเกี่ยวกับราชวงศ์ดังกล่าวนำไปสู่การจัดลำดับรัชกาลของ
 กษัตริย์ในอดีต โดยเน้นการสืบสันตติวงศ์ทางสายโลหิตชัดเจนมากขึ้น

จะเห็นได้ว่า สำนึกในเรื่องรัฐ กษัตริย์ และราชวงศ์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
 หัว ได้รับการให้ความสำคัญและมีความชัดเจนขึ้น กล่าวคือ รัฐ ในความหมายของพระองค์ได้แก่ "กรุงสยาม"
 เป็นรัฐเอกราชที่มีสิทธิเหนือดินแดนอันเป็นจริงตามระบบภูมิศาสตร์ ซึ่งใครจะล่วงละเมิดมิได้ โดยมี
 สถานภาพเท่าเทียมกับรัฐเอกราชอื่นๆ ที่ปรากฏบนโลกมนุษย์อันกว้างใหญ่ ประชาชนที่อยู่ในรัฐจำเป็นจะ
 ต้องปฏิบัติตาม "พระบรมราชโองการ" ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐและทรงสิทธิในฐานะ
 "เจ้าของแผ่นดิน" โดยพระองค์ทรงพยายามตรวจสอบและแสดงออกซึ่งพระราชอำนาจดังกล่าวอยู่เสมอ

เพื่อยืนยันถึงพระราชอำนาจที่มีอยู่จริง มิได้ปรากฏแต่ในนาม พระองค์ทรงสถาปนาความมั่นคงของสถาบัน กษัตริย์และราชวงศ์ โดยชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของกษัตริย์และราชวงศ์ที่มีต่อแผ่นดินตั้งแต่อดีต โดย พระองค์ ทรงเป็นผู้สืบทอดความสำคัญดังกล่าวโดยตรง ซึ่งสำนึกในเรื่องรัฐ กษัตริย์ และราชวงศ์ ในสมัยพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญต่อรัฐที่มีศูนย์กลางอำนาจทางการเมือง ปกครองอยู่ที่กษัตริย์ โดยรัฐดังกล่าวจะต้องมีพรมแดนหรือขอบเขตทางกายภาพอันสามารถพิสูจน์ได้ตาม ระบบภูมิศาสตร์ อันเป็นการก่อตัวของความเป็นรัฐชาติเชิงดินแดนในเวลาต่อมา

การเปลี่ยนแปลงที่มาจากภายนอกสังคม

อิทธิพลของวิทยาการตะวันตกในสังคมไทย

ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ประเทศมหาอำนาจในยุโรปประสบกับปัญหาการแสวงหาตลาด และวัตถุดิบอันเนื่องมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เริ่มได้รับความสนใจ และกลายเป็นสนามการแก่งแย่งผลประโยชน์ทางการค้า อังกฤษเป็นประเทศที่ให้ความสนใจต่อไทยเป็น อันดับแรก จากการเข้ามาของ จอห์น ครอเฟิต ในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อแก้ไขวิธีการค้า ของไทย แม้จะได้รับการปฏิเสธ แต่ก็ประสบความสำเร็จในเวลาต่อมา โดย เฮนรี เบอร์นี สามารถเจรจา ทำสนธิสัญญากับไทยใน พ.ศ.2369

สิ่งหนึ่งซึ่งมาพร้อมกับการเข้ามาของตะวันตกได้แก่วิทยาการต่างๆ ที่ทันสมัย ซึ่งนำความตื่นตาตื่นใจในการรับรู้เกี่ยวกับ "ศาสตร์" สมัยใหม่ อันสามารถพิสูจน์และอธิบายได้อย่างเป็นเหตุเป็นผลตามหลัก วิทยาศาสตร์ ดังความว่า

...อาจารย์แคสเวล ผู้ได้เรียนรู้ในภาษาไทยแล้วจะได้พรรณานความ เรื่องที่จะ ต้องการใช้เครื่องไฟฟ้า ลูกโลก รูปภาพที่สะแดงร่างกายของมนุษย์ และสอนให้รู้จักวิชาอนามัย...ภายหลังมีการสะแดงสุนทรพจน์ กล่าวเรื่องว่าด้วยวิชาดาว เบนตัน เรื่องจันทร์คาส เรื่องดวงจันทร์เปลี่ยนแปลงไป และเรื่องน้ำขึ้นน้ำลง และ ภายหลังได้กล่าวเรื่องต่างๆ ว่าด้วยวิชาแก๊ส...มีพระสงฆ์องค์หนึ่งชื่อพระโกดา ธา มาจากวัดของเจ้าฟ้าองค์ใหญ่ มาเยี่ยมอาจารย์แคสเวล และอาจารย์ได้เชิญท่าน มาดูการชันสูตรการที่อาจารย์ได้สะแดงให้ท่านเห็น เปรียบเหมือนได้เปิดโลกใหม่ ให้ท่าน...ท่านได้เล่าเรื่องให้เลื่องลือไป... (ยอร์ช ฮอฟ แบลตัน, 1928:87-88)

...ได้นำเอาเครื่องจักรกลไฟฟ้า (Electric Machine) แสดงให้ขุนนาง และเจ้านาย ชม พระคลังได้เรียกข้าพเจ้าไปแสดงให้ท่านชมที่บ้าน เจ้าฟ้าใหญ่ทรงเสด็จ มายัง บ้านข้าพเจ้าเมื่อบายนี้ ข้าพเจ้าจึงแสดงให้ท่านชมอย่างสมบูรณ์ พระองค์ทรง

แสดงความพอพระทัยเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงมีความสนใจเกี่ยวกับ
วิทยาศาสตร์เป็นอย่างมาก และต้องการจะรู้ถึงพื้นฐานการทำงานของเครื่องจักรนี้
ซึ่งนำความประหลาดใจมาสู่พระองค์อย่างมาก...(เรื่องเดียวกัน. 12)

กลุ่มชนชั้นนำในสังคมตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ให้ความสนใจต่อวิทยาการจากตะวันตก ซึ่ง
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวถึงการแสวงหาความรู้สมัยใหม่ในระยะนี้ไว้ว่า “พระจอม
เกล้า เป็นปราชญ์ ชำนาญภาษาบาลี ได้ทรงเรียนภาษาละตินจากสังฆราชปะละแก้วอยู่แต่ก่อนแล้ว จึงเริ่ม
เรียนภาษาอังกฤษ กับมิชชันนารีอเมริกันคนหนึ่งชื่อแคสเวล พระปิ่นเกล้านั้นก็ทรงเรียนภาษาอังกฤษจาก
มิชชันนารีอเมริกัน...พอพระทศยศึกษาตำราทหาร...ส่วนสมเด็จพระยานั้นเพราะชอบวิชาต่อเรือ จึง
เอาเป็นธุระต่อเรือกำปั่นรบ เรียนรู้ภาษาอังกฤษพอพูดได้บ้างเล็กน้อย...กรมหลวงวงศาธิราชสนิท...ทรงศึกษา
วิชาแพทย์อยู่แต่ก่อน จึงเริ่มศึกษาวิชาหมอฝรั่งจากมิชชันนารีอเมริกัน กับนายโหมด อมาตยกุล เรียนวิชา
แยกธาตุ (Chemistry) และวิชาเครื่องจักร (Machinery)... (สมเด็จพระยาดำรง, 2470:23-25)

ในบรรดาวิทยาการทั้งหลายจากตะวันตกนั้น มีการนำแทนพิมพ์ภาษาไทยของนายแพทย์ แคนบีช-
บริดเลย์ มิชชันนารีอเมริกัน เข้ามาพิมพ์หนังสือใน พ.ศ.2379 ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการขยายปริมาณ
ทางด้านความรู้ให้กว้างขวางขึ้น ระบบการพิมพ์ได้เปลี่ยนแปลงระบบการแสวงหาความรู้แบบเดิมในสังคมไทย
ที่ต้องอ่านจากต้นฉบับโบราณ สมุดข่อย สมุดไทย สมุดฝรั่ง ซึ่งคัดลอกต่อกันมา กลายเป็นการผลิตต้นฉบับ
ที่ละมากๆ และส่วนหนึ่งได้แก่ความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์ที่หมอบริดเลย์จัดพิมพ์ขึ้น ได้แก่พระราชพงศาวดาร
ฉบับพิมพ์สองเล่ม พ.ศ.2407 นิราศลอนดอน พ.ศ.2404 กฎหมายตราสามดวง พ.ศ.2405 สามก๊ก พ.ศ.2407
เสียดก๊ก พ.ศ.2413 ไชยยัน พ.ศ.2415

การบุกเบิกทางด้านงานพิมพ์ของหมอบริดเลย์ทำให้เกิดความตื่นตัวทางด้านงานพิมพ์ ซึ่งหมายถึง
การผลิตเอกสารเป็นจำนวนมากว่าแต่ก่อน ทั้งในกลุ่มชาวไทยและชาวต่างประเทศในเมืองไทย โดยเฉพาะ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะยังทรงผนวชได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงประดิษฐ์
อักษรอริยະที่เหมาะสำหรับการแกะตัวพิมพ์ขึ้น ทำการพิมพ์หนังสือพุทธศาสนาแข่งกับมิชชันนารีอเมริกัน
นับเป็นการให้ความสนใจในวิทยาการตะวันตกที่สำคัญอย่างยิ่งในสังคมไทย เพราะระบบการพิมพ์นอกจาก
จะเป็นการผลิตเอกสารที่ละมากๆ แล้ว ยังก่อเกิดสำนึกในการเขียนขึ้นว่า ต่อแต่นี้งานเขียนจะถูกอ่านโดย
คนแปลกหน้าจำนวนมาก มิได้อยู่ในแวดวงอันจำกัดแคบแคบอีกต่อไป

การหลั่งไหลเข้ามาของวิทยาการตะวันตกมีผลต่อการรับรู้ของสังคม เนื่องจากวิทยาการตะวันตก
มีลักษณะเป็นศาสตร์สมัยใหม่อันสามารถพิสูจน์และยืนยันได้ เช่น การคำนวณสุริยคราสที่แม่นยำกว่า
โหราศาสตร์ไทย ความรู้เกี่ยวกับสุริยจักรวาล ที่ตรงข้ามอย่างสิ้นเชิงกับระบบจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ ซึ่ง
แม้จะปรากฏความเปลี่ยนแปลงการรับรู้ดังกล่าวมาตั้งแต่ก่อนการเข้ามาของวิทยาการตะวันตก แต่ยังไม่
มีการยืนยันแน่ชัดถึงความเป็นเหตุเป็นผลที่ปฏิเสธความเชื่อแบบเก่า วิทยาการตะวันตกช่วยให้สามารถ

ยืนยันความเปลี่ยนแปลงทางการรับรู้ว่าเป็นสิ่งถูกต้อง สามารถพิสูจน์และชี้แจงได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ดังจะเห็นได้จากแม้จะมีการเปลี่ยนแปลงทางการรับรู้แบบก้าวหน้าเกิดขึ้นในสังคมรัตนโกสินทร์ แต่ความรู้แบบเดิมยังคงหลงเหลือร่องรอยอยู่ในความเชื่อทั่วไป เพราะไม่มีการปฏิเสธความรู้แบบดั้งเดิมโดยตรงหรือเด็ดขาด ตัวอย่างเช่น เจ้าอาวาสวัดประยูรวงศ์ ได้ถาม จอห์น เทเลอร์ โจนส์ ที่เดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในประเทศไทย พ.ศ.2376 โดยนำแผนที่โลกเข้ามาด้วยว่าฝรั่งมีแผนที่แสดงนรกหรือไม่ และบอกว่าตัวท่านมีอยู่หลายอันที่แสดงภาพนรกอย่างถูกต้อง รวมทั้งต้องการทราบว่ามีนรกของฝรั่งใช้อะไรบ้างในการลงโทษ เช่น มีกระทะทองแดงด้วยหรือไม่ แต่ในระยะเวลาไม่นานนัก พระสงฆ์ 2 รูป ได้ยอมรับว่าการอธิบายโลกทัศน์ในไตรภูมินั้นไม่ถูกต้อง (Terwiel. 23-25)

วิทยาการจากตะวันตกในฐานะศาสตร์สมัยใหม่อันสามารถพิสูจน์และยืนยันได้ ช่วยส่งเสริมลักษณะการให้ความสำคัญเกี่ยวกับอดีตเป็นไปในรูปแบบที่เป็นเหตุเป็นผลมากกว่าเดิม เช่น การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ศาสตร์สมัยใหม่อธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ เพื่อปฏิเสธเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์อันเป็นความเชื่อดั้งเดิมในสังคม ดังตัวอย่างการอธิบายสาเหตุที่พระปฐมเจดีย์มีรัศมีสว่างขึ้นว่า "เห็นจะเป็นไฟธาตุกีนอยู่ในอิฐปูน ถูกน้ำฝนเข้าก็เกิดเป็นรัศมีขึ้น" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2516:164) หรือการทรงอธิบายปรากฏการณ์ของดาวหางว่า "ดาวดวงนี้ทรงจำได้ว่าได้เคยมีมาแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้งหนึ่งแล้ว...อย่าให้ราษฎรทั้งปวงตื่นกัน แลคิดวิตกเล่าลือไปต่างๆ ด้วยว่ามีไซ้จะได้เห็นแต่พระนครนี้...ยอมได้เห็นทุกบ้านทุกเมืองทั่วพิภพอย่างที่ได้เห็นนี้แล....เพราะฉะนั้น เห็นว่าซึ่งผู้คนจะรบกันนั้นก็เพราะคนด้วยกันก่อเหตุขึ้นเอง ดาวหางไม่ได้มาใครให้รบกัน" (ร.4. 2504:96-97. 310)

การเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตก

การแสวงหาตลาดและวัตถุดิบทางการค้าของประเทศมหาอำนาจตะวันตก ในพุทธศตวรรษ 23 เป็นปัจจัยเริ่มแรกของการให้ความสนใจในดินแดนส่วนต่างๆ ของโลก และกลายสภาพเป็นการคุกคามในลักษณะจักรวรรดินิยม (Imperialism) ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ภูมิภาคเอเชียกลายเป็นสมรภูมิแห่งการแก่งแย่งผลประโยชน์ทางการเมือง การทหาร การค้า และดินแดน ของกลุ่มมหาอำนาจ โดยอังกฤษมีอิทธิพลครอบคลุมอินเดีย พม่า มลายู และจีน ในขณะที่ฝรั่งเศสประสบความสำเร็จในแถบคาบสมุทรอินโดจีน และมีอิทธิพลเหนือกัมพูชา ลาว เวียดนาม นอกจากนี้ สเปน โปรตุเกส ฮอลันดา เยอรมนี แม้จะให้ความสนใจส่วนใหญ่ในการขยายอาณานิคมทางด้านตะวันตกของทวีปยุโรป แอฟริกา แต่ก็ยังเข้ายึดครองหมู่เกาะและเมืองท่าชายฝั่งบางแห่งในเขตเอเชีย เช่น หมู่เกาะติมอร์ หมู่เกาะฟิลิปปินส์ หมู่เกาะอินเดียนตะวันออก เกาะบอร์เนียว ใต้หวัน หมู่เกาะในมหาสมุทรแปซิฟิก และรัฐบางรัฐในมลายู ส่วนสหรัฐอเมริกาพยายามขยายเขตการค้าในจีน ญี่ปุ่น สามารถทำสัญญาทางการค้ากับจีนได้ใน พ.ศ.2397 ก่อนที่จะบังคับให้ญี่ปุ่นเปิดประเทศในเวลาต่อมา

ในส่วนของรัฐไทยนั้นได้เกิดการกระทบกระทั่งกับอังกฤษในปัญหาเกี่ยวกับรัฐต่างๆ ในมลายู ซึ่งบางรัฐอยู่ในฐานะเมืองประเทศราชของไทย แต่เป็นลักษณะที่ "ไม่ได้เป็นเมืองขึ้นของไทยอยู่ตลอดเวลา บางคราวก็เป็นเอกราชบ้าง" (เฟรด ดับบลิว. ริคส์, 2519:15) โดยมี ยะโฮร์ เบร์ค ซลึงงอ ปาหัง ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู เป็นประเทศราชของไทยในลักษณะดังกล่าวตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 อังกฤษได้เข้ามามีอิทธิพลในดินแดนแถบนี้โดยการติดต่อโดยตรงกับสุลต่านของแต่ละรัฐ เริ่มด้วยการเช่าเกาะปีนังใน พ.ศ.2329 ในนามของบริษัทอินเดียตะวันออก จากสุลต่านแห่งเบร์ค รัฐบาลไทยได้พยายามให้สุลต่านแห่งเบร์คส่งเครื่องราชบรรณาการมายังกรุงเทพฯ โดยบังคับผ่านสุลต่านแห่งไทรบุรี ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้น "สุลต่านอาหมัด ทาจูดดิน (Ahmad Tajuddin) บรรณาการกับรัฐบาลปีนังอยู่เสมอถึงข้อเรียกร้องและคำขูของสยาม สยามไม่เพียงแต่เรียกร้องความช่วยเหลือในด้านวัตถุจากเคดาห์เท่านั้น แต่ยังต้องการให้เคดาห์ยกทัพไปปราบปรามเบร์ค ซึ่งปฏิเสหที่ส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทองมาถวายเป็นเครื่องราชบรรณาการที่กรุงเทพฯ" (ชาโรมอาหมัด, 2528:89-90) เมื่อสุลต่านไทรบุรีปฏิเสธไม่ยอมทำตาม เพราะคิดว่าอังกฤษจะให้ความช่วยเหลือทำให้ไทยยกทัพเข้าโจมตีไทรบุรีใน พ.ศ.2364 และได้รับชัยชนะ โดย อังกฤษ วางเฉยต่อเรื่องนี้ แต่เมื่อสุลต่านไทรบุรีหลบหนีไปยังเกาะปีนัง อังกฤษได้ส่ง จอห์น ครอบเฟิต เข้ามาเพื่อเจรจากับไทยในปัญหาไทรบุรี แม้จะไม่ประสบความสำเร็จในการคืนอำนาจแก่สุลต่านอาหมัด แต่สามารถทำให้ไทยยอมรับฐานะอังกฤษเหนือเกาะปีนังทางอ้อม (เฟรด ดับบลิว. ริคส์, 2519:15)

นอกจากนี้ อังกฤษยังขยายอิทธิพลโดยทำสงครามครั้งแรกกับพม่า ได้ดินแดนยะไข่และตะนาวศรี ทำให้อิทธิพลของอังกฤษเข้ามาใกล้ชิดไทยมากขึ้น และในการทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้า พ.ศ.2369 โดย เฮนรี เบอร์นี ปรากฏข้อตกลงชัดเจนว่า ไทยจะไม่ขัดขวางการค้าของอังกฤษในรัฐกลันตัน ตรังกานู และอังกฤษให้สัญญาว่าจะไม่ยึดครองหรือรบกวนรัฐทั้งสอง (เรื่องเดียวกัน. 16) และอังกฤษยังพยายามยืนยันว่า การยึดครองตะนาวศรีนั้นไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะคุกคามไทย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ อังกฤษได้ตกลงใจที่จะส่งเซอร์ เจมส์ บรุก เข้ามาเจรจาแก้ไขวิธีการค้าและการเก็บภาษี แต่รัชกาลที่ 4 ทรงดวงเวลาและดำเนินการปฏิรูปภาษีเข้าก่อน ความกดดันอันเกิดจากคณะทูตของเซอร์ เจมส์ บรุก จึงหมดไป (มอฟแพ็ท, 2517:56) แต่อังกฤษยังไม่สิ้นความพยายามในการเรียกร้องผลประโยชน์ ใน พ.ศ.2394 เซอร์ จอห์น เบาวริง ได้เดินทางเข้ามาเพื่อทำสัญญากับไทย และประสบความสำเร็จ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นตัวอย่างการยึดพะโคจากพม่า จึงมีพระราชดำริว่า ถ้าไม่ยอมผ่อนปรนตามความต้องการของอังกฤษบ้างแล้ว ผลร้ายแรงคงจะติดตามมา (เฟรด ดับบลิว. ริคส์, 2519:21) สนธิสัญญาดังกล่าวไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบ แต่นับเป็นจุดเริ่มต้นของการสถาปนาความเป็นรัฐอิสระของไทยที่ทัดเทียมกับอารยประเทศที่พากันเข้ามาทำสนธิสัญญาในเวลาต่อมา

ใน พ.ศ.2405 ความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษกับไทยทวีความตึงเครียดมากขึ้น เมื่อเกิดการแย่งชิงอำนาจภายในของรัฐรัตนโกสินทร์และพม่า ไทยถือโอกาสที่จะยืนยันสิทธิเหนือดินแดนดังกล่าวตามข้อตกลงใน พ.ศ.2369 โดยการให้การสนับสนุนสุลต่านมะหะหมัด และหัวนอห์มัด ขึ้นครองอำนาจ และส่งเรือรบไปยังรัตนโกสินทร์ ในขณะที่อังกฤษให้การสนับสนุนอีกฝ่ายหนึ่ง โดยส่งเรือรบจากสิงคโปร์มาระดมยิงฝ่ายสุลต่านมะหะหมัดที่รัตนโกสินทร์และแล่นเลยเข้ามาถึงปากน้ำเจ้าพระยา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า "ถ้าเป็นความขัดเคืองกันด้วยเรื่องไม่ให้เรือรบเข้ามา เราจะขึ้นเข้ามาให้ได้โดยความขัดใจแล้ว เมื่อมาถึงป้อมใด ๆ เขาก็จะให้ทหารขึ้นเอาเหล็กตะปูอุดชนวนปืนแล้วค้ำปืนลงจากราง ทำการต่าง ๆ อย่างเช่นทำที่เมืองจีนแลอื่น ๆ ไปไม่เข้าเรื่อง...ให้ทำหนังสือยอมลงไปให้ขึ้นมาโดยดี เมื่อมีเหตุอะไรก็ให้พูดกันโดยฉันเมืองไมตรี" (เรื่องเดียวกัน, 24) ดังนั้น รัฐบาลไทยจึงเปิดการเจรจาและจบลงด้วยการที่ไทยเลิกให้การสนับสนุนสุลต่านมะหะหมัด และเลิกความพยายามเข้าควบคุมรัตนโกสินทร์ และอังกฤษไม่ค้ำคานสุลต่านหัวนอห์มัดที่ไทยสนับสนุนให้ขึ้นครองอำนาจในรัฐพม่า

ส่วนฝรั่งเศสนั้นได้มุ่งเป้าหมายมายังดินแดนอินโดจีน ตั้งแต่ พ.ศ.2399 เป็นต้นมา และสามารถครอบครองดินแดนบางส่วนที่เรียกว่า โคชินไชนา (Cochin-China) ได้ใน พ.ศ.2404 ปัญหากระทบกระทั่งกับไทยเกิดขึ้นเมื่อฝรั่งเศสพยายามขยายอิทธิพลเข้าไปในกัมพูชา โดยอ้างว่ากษัตริย์ญวนเคยให้ความช่วยเหลือเขมรและเขมรได้ส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวายเมืองเว้เป็นประจำ เมื่อฝรั่งเศสมีอิทธิพลเหนือญวนจึงควรให้การดูแลเขมรด้วย ฝรั่งเศสได้เข้าแทรกแซงเขมรโดยการช่วยเหลือฝ่ายพระเจ้านโรดมปราสาทภายใน และยื่นข้อเสนอให้เขมรแสดงท่าทีให้ชัดเจนเกี่ยวกับการเป็นอิสระจากไทย (เรื่องเดียวกัน, 32-33) อันนำมาซึ่ง ปัญหาความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เพราะโดยสภาพที่แท้จริงของเขมรนั้นอยู่ในลักษณะต้องพึ่งพารัฐอื่นๆ รอบข้างเรื่อยมา ในสมัยรัชกาลที่ 1 ไทยได้ช่วยปราบกบฏภายใน และสถาปนาปกครองตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์เขมร และมีอำนาจเด็ดขาดเหนือเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ซึ่งเวียดนามเองได้พยายามเข้าแทรกแซงการเมืองภายในเขมรอยู่เสมอ ประกอบกับพระราชอำนาจของกษัตริย์ไทยไม่ส่งผลเชิงปฏิบัติอย่างจริงจัง ทำให้เขมรมีสภาพ "เจ้าแผ่นดินเขมรมีอำนาจน้อย มีเมืองตั้งอยู่ในระหว่างเมืองมีอำนาจใหญ่ทั้งสอง ต้องฝากตัวอ่อนน้อมพึ่งพิงอาศัยเมืองไทยบ้าง เมืองญวนบ้าง เมื่อใดชุมชนข้องหมองหมองกับไทย ก็เหินผ่นไปพึ่งพิงอิงเมืองญวน เมื่อถูกรบกวนรังแกแต่ญวนแล้วก็กลับไปวนปรวนแปรเหมาหาไทยเล่า ลางที่เจ้านายฝ่ายเขมรนั้นเกิดวิวาทกันแล้วก็ย้ายแยกแตกเป็นพวกเป็นเหล่าข้างหนึ่งไปพึ่งญวนข้างหนึ่งมาพึ่งไทยรบกวนกันไป" (ร.4. ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร. 5) เมื่อฝรั่งเศสพยายามแทรกแซงการเมืองในเขมร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยืนยันว่าเขมรเป็นเมืองขึ้นของไทยตั้งแต่การให้สมเด็จพระศรีวิกรม์ หรือนักองค์ด้วง ยืนยันสิทธิของไทยเหนือเขมร (หม่อมจตุรมาศเหตุ ร.4 เลขที่ 68) และเมื่อถึงรัชกาลพระเจ้านโรดม มีความพยายามให้พระเจ้านโรดมลงพระนามในเอกสารยอมรับว่าเขมรเป็นประเทศราชของไทย และเปลี่ยนตำแหน่งพระเจ้านโรดมเป็นอุปราชเขมร (เฟร ดับบลิว. ริคส์. 2519:33) แต่ฝรั่งเศสคัดค้านอย่างเต็มที่ โดยปฏิเสธไม่ยอมให้ผู้แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว ประกอบพิธีสวมมงกุฎถวายให้พระเจ้าันโรดมในพิธีราชาภิเษก (มอฟแพ็ท, 2517:147) และชู่ว่าจะใช้กำลังเข้ายึดครองเมืองหลวงของเขมร ทำให้พระเจ้าันโรดมต้องยอมทำตามความต้องการของฝรั่งเศส และกลายเป็นรัฐอารักขาของฝรั่งเศสไปใน พ.ศ.2407 และดำเนินการให้ไทยยอมรับว่าฝรั่งเศสมีอำนาจเหนือเขมร โดยเปิดการเจรจาใน พ.ศ.2408 ซึ่งไทยต้องยอมลงนามและยกเลิกสัญญาที่ยืนยันว่าเขมรเป็นประเทศราชของไทย โดยฝรั่งเศสให้การรับรองว่า เขมรยังคงเป็นประเทศเอกราชอาจส่งเครื่องราชบรรณาการให้ไทยได้ตามสมควร ทั้งยอมรับว่า พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ เป็นส่วนหนึ่งของไทย แต่รัฐบาลที่ปารีสไม่พอใจในสัญญาดังกล่าว พยายามบีบบังคับให้ไทยแก้ไขสัญญาใหม่ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าการดำเนินนโยบายผิดพลาด แม้แต่เพียงเล็กน้อยจะนำความเสียหายอย่างใหญ่หลวงมาสู่ไทย ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า "อะนัมที่กลายเป็นโคโลนี่เขาก็เพราะเปรียบเหมือนคนใบ้ หูหนวก และต้อตึง เช่นกรุงสยามในรัชสมัยที่แล้ว ผลที่สุดความต้อตึง ของอะนัมก็ต้องถึงซึ่งกาลอวสานต์ คือตกเป็นเมืองขึ้นของเขานั่นเอง" (ร.4, 2506) ในที่สุดไทยต้องยอมแก้ไขสนธิสัญญากับฝรั่งเศสใหม่ใน พ.ศ.2410 โดยยกเลิกความเป็นเอกราชของเขมรและสิทธิการส่งเครื่องราชบรรณาการให้กับไทย รวมทั้งขอสิทธิในการเดินเรือในแม่น้ำโขง แต่ยังคง ยอมรับว่า พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ เป็นของไทย

สหรัฐอเมริกาเป็นอีกประเทศหนึ่งซึ่งให้ความสนใจดินแดนแถบเอเชีย แต่เน้นไปในลักษณะของผลประโยชน์ทางการค้าและการเผยแพร่ศาสนา มากกว่าการล่าอาณานิคม สหรัฐอเมริกาได้เดินทางเข้ามาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับไทย ใน พ.ศ.2399 หลังจากอังกฤษประสบความสำเร็จเป็นประเทศแรก นอกเหนือไปจากบรรดามิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับสหรัฐอเมริกาค่อนข้างจะราบรื่น เพราะสหรัฐอเมริกามีได้แสดงเจตนาที่จะคุกคามเรื่องดินแดนกับไทย นอกจากสิทธิทางการค้าและการคุ้มครองชาวอเมริกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแสดงความเป็นมิตรกับสหรัฐอเมริกหลายประการ เช่น โปรดฯ ให้จัดพิธีรับทูตสหรัฐอเมริกาอย่างสมเกียรติ มีพระราชสาส์นเครื่องบรรณาการไปยังสหรัฐอเมริกาหลายครั้ง วิทยากรจากตะวันตกตลอดจนความรู้ใหม่ๆ ส่วนมากหลังไหลมาจากบรรดาชาวอเมริกันที่เข้ามาตั้งรกรากในไทย ในพระราชสาส์นบางฉบับที่มีไปถึงประธานาธิบดีอเมริกา แสดงให้เห็นถึงความพยายามผูกสัมพันธ์ไมตรี เพื่อป้องกันปัญหาอันอาจจะเกิดจากการกระทำของอังกฤษและฝรั่งเศส เช่น

...บัดนี้กรุงสยามขอปฏิญาณทำให้แนใจมาแก่ท่าน แลผู้อื่นที่จะได้อ่าน พระราชสาส์นนี้ว่าทางไมตรีอันตรงแลสัญญาการค้าขายที่แก้ไขให้ดีขึ้นในครั้งนี้...แต่นี้ไปจะติดพันสงบระงับเรียบร้อยตลอดเวลาสืบพระราชวงศานวงศ์ แลท่านผู้จะมาสืบพระราชอิสริยยศในแผ่นดินสยาม แต่ขอให้ผู้ครองอยู่ในทิศเทศ อเมริกาซึ่งเป็นบ้านเมืองใหญ่มีอำนาจมาก แลเป็นเมืองตั้งอยู่ในยุติธรรมยั่งยืน มั่นคงจงเป็นที่พึ่งอันดีแก่แผ่นดินสยาม ลาง ที่หากจะมีถ้อยความเกี่ยวข้องต้องข่มขู่ แต่อำนาจในทะเลใหญ่อันใดอันหนึ่งที่จะมีมาแต่บ้านเมืองใหญ่อันอื่นที่มีอำนาจมาก ขออย่าได้

เพิกเฉยละเลยเสียไม่เอาเป็นธุระ หรืออย่างหนึ่งเมื่อใดมีผู้ไปฟ้องกล่าวโทษผู้ครอง
ข้างสยามอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ขอให้ไต่ถาม แลพิจารณาพิพากษาโดยยุติธรรมที่
เที่ยงถ่องแท้...(ร.4, 2521:56)

อาจกล่าวได้ว่า รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มเผชิญหน้ากับการคุกคาม
จากมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศส และพระองค์ทรงมีความวิตกอยู่ไม่น้อย ดังปรากฏ
ในพระราชสาส์นที่ทรงมีไปถึงราชทูตไทยประจำกรุงปารีส ใน พ.ศ.2410 ความว่า

...นับแต่เกิดเรื่องยุ่งๆ เกี่ยวกับเรื่องเมืองเขมร มาบัดนี้ชักจะลุกลามใหญ่โตมาถึง
เมืองพะตะบองและเสียมราฐของเรา เป็นการยากที่เราจะทำนายได้ว่า จะมี
เหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นในเบื้องหน้า...หนังสือพิมพ์ฝรั่งเศสฉบับหนึ่งในเมืองสิงคโปร์ได้
ลงบทความเกี่ยวกับเรื่องฝรั่งเศสว่า "เดี๋ยวนี้ฝรั่งเศสได้เข้ามา ล้วงล้ำดินแดนเขมร
แล้ว เชื่อว่าฝรั่งเศสก็คงจะมีเรื่องบาดหมางกับกรุงสยามอีก ด้วยเรื่องดินแดนและ
อาณาเขตติดต่อกัน ถ้าหากว่ามีเรื่องผิดพ้องหมองใจ เกิดขึ้นระหว่างสองประเทศ
แล้ว เชื่อว่าฝรั่งเศสคงจะสามารถเอาชนะ และเข้าไปครอบครองดินแดนเหล่านี้ได้
อย่างง่ายดาย และคงจะไปจดถึงดินแดนกอลอนีของอังกฤษในพม่า และคงจะเอา
เชียงใหม่ลงไปถึงรัฐเคดาห์ซึ่งอยู่ใกล้กับป็นัง..." ...ส่วนอังกฤษก็เหมือนกัน แต่
เนื่องด้วยเวลานี้ยังไม่มีเหตุอะไรเพียงพอที่จะทำการใดๆ ได้กับสยาม มันก็ยังคง
เงิบเฉย ดูท่าที่อยู่ หรือมิฉะนั้นก็คงจะรู้สึกละอายใจระมิง เพราะการกระทำการ
ใดๆ ของอังกฤษก็ได้รับการตำหนิติเตียน คงจะไม่ลืมหูลืมตาเสียระมิง ทั้งยัง
เอาดินแดนสยามไปเพื่อหวังผลประโยชน์ต่างๆ ดังเช่นกรณีเชียงใหม่ เคดาห์ และ
รัฐอื่นๆ และทลายไม่คิดว่า มันต้องการดินแดนถิ่นอื่นๆ อีก ไม่ว่าจะผลประโยชน์
มีทรัพย์สินในดิน สินในน้ำ ในแหล่งใด...ตามสภาพเท่าที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ ประเทศเรา
ได้ล้อมรอบไปด้วยประเทศที่มีกำลังอำนาจ 2 หรือ 3 ด้าน แล้วประเทศเล็กๆ
อย่างเราจะเป็นประการใด...ในภายภาคหน้าเห็นจะมีอาวุธที่สำคัญสำหรับเราอย่าง
เดียวก็คือปากของเรา และใจของเรา ให้เพียบพร้อมไปด้วยเหตุผล และชาวไท
พริบ ก็เห็นพอจะเป็นทางป้องกันตัวเราได้...ฉะนั้น เราจำจะต้องตัดสินใจทำอย่าง
ใดอย่างหนึ่ง การเช่นนั้นก็เหมือนว่าเราจะว่ายน้ำออกไปผูกมิตรกับเจ้าสัตว์ร้ายจรจัด
หรือเราจะว่ายน้ำออกไปในทะเลตดสอยห้อยตาม ไปกับปลาวาฬ หรือว่าไร...(ร.4,
2506:26)

ในการเผชิญหน้ากับการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ต้องดำเนินวิเทโศบายหลายประการเพื่อป้องกันปัญหาอันอาจเกิดขึ้น ในรัชสมัยของพระองค์มีการเปิด

ความสัมพันธ์และทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับประเทศต่างๆ ซึ่งพระองค์ทรงถือโอกาสในการทำสนธิสัญญาแสดงความเป็นเอกราชที่ทัดเทียมอารยประเทศให้ปรากฏแก่สายตาชาวโลก และทรงส่งราชทูตไปเจริญสัมพันธ์ไมตรียังต่างประเทศ โดยโปรดฯ ให้ พระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) เป็นราชทูตไปเข้าเฝ้าพระนางเจ้าวิคตอเรียแห่งอังกฤษ ใน พ.ศ.2400 โปรดฯ ให้พระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) เป็นราชทูตไปเข้าเฝ้าจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 แห่งฝรั่งเศส ใน พ.ศ.2404 นอกเหนือไปจากพระราชสาส์นที่พระราชทานไปยังประเทศต่างๆ สม่ำเสมอ เช่น พระราชทานไปยังพระนางเจ้าวิคตอเรีย จักรพรรดินโปเลียนที่ 3 อับราฮัม ลินคอล์น พระราชาธิบดีแห่งเดนมาร์ก และจักรพรรดิแห่งปรัสเซีย เป็นต้น การเปิดความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้พระองค์สามารถสื่อสารโดยตรงกับผู้นำของประเทศต่างๆ และได้รับการยอมรับจากประมุขประเทศเหล่านั้นอย่างสมพระเกียรติและทัดเทียม ในฐานะรัฐเอกราชเช่นเดียวกัน ซึ่งทำให้พระองค์เกิดความตระหนักในความสำคัญของรัฐไทยที่จะต้องธำรงรักษา ความเป็นเอกราชนี้ไว้ และความเจริญของต่างประเทศที่คณะราชทูตได้ไปประสบพบเห็น ตลอดจนความรู้สมัยใหม่จากตะวันตก ทำให้พระองค์ทรงต้องการจะปรับปรุงประเทศให้มีความเจริญทัดเทียมนานาอารยประเทศ รวมทั้งป้องกันการเรียกร้องอันอาจเกิดขึ้นจากความไม่พอใจของมหาอำนาจ ในด้านเศรษฐกิจ พระองค์ทรงปรับปรุงภาษีเข้าให้เป็นธรรมมากขึ้น รวมทั้งปฏิรูปการจัดเก็บภาษีอากร การอนุญาตให้มีการค้าขายอย่างเสรีโดยไม่ผูกขาดอยู่กับพระคลังสินค้า มีการผลิตเหรียญขึ้นมาใช้แลกเปลี่ยน ประกาศยกเลิกการส่งข้าวเป็นสินค้าออก (เฟรด ดับบลิว. ริคส์, 2519:74) อันนำมาซึ่งการขยายตัวของเศรษฐกิจภายในประเทศ นอกจากนี้ ยังทรงพยายามนำรัฐไทยไปสู่ความเป็นอารยะ โดยปรับปรุงธรรมเนียมปฏิบัติต่างๆ ที่จะนำมาซึ่งความเจริญของประเทศ ดังปรากฏพระราชประสงค์ในการพัฒนาประเทศของพระองค์ในพระราชหัตถเลขาฉบับต่างๆ ที่ระบุความพยายามดังกล่าว เช่น

...ในพระราชอาณาจักนี้ และพระราชอาณาจักอื่นใกล้เคียงก็ยังเป็นชาวบ้าน ชาวป่า ถึงผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินจะมีสติปัญญาเห็นการที่ชอบที่ดีแล้ว จะคิดอ่าน ฝ่าฝืนดัดแปลงให้คนทั้งปวงเห็นหันเข้าประพฤติตามอย่างธรรมเนียมใหม่ๆ ซึ่งเป็นการดี เคยให้คนทั้งปวงเห็นหันเข้าประพฤติตามอย่างธรรมเนียมใหม่ๆ ให้เรียบร้อยในวัน หนึ่งสองวัน จนปีหนึ่งสองปีก็ได้ด้วยยากนัก...(ร.4, 2521:20)

...กรุงสยามมีความโหม่นสเพื่อจะรับสารภาพว่า เพราะแต่ก่อนมาความรู้ก็น้อยนักด้วยไม่ได้ไปเที่ยว ไปเห็น ไปฟังการงานในบ้านอื่นเมืองไกลเท่าไรนัก...ชาวแผ่นดินสยามก็ยังไม่เฉลียววิชาการความรู้น้อย เมื่อได้ฟังการอันละเอียดหรือประหลาดแปลกหูกับที่เคยมาแต่ก่อน ก็ไม่มีใครจะเข้าใจเหมือนเป็นชาวป่า ด้วอยู่ไกลบ้าน...ก็ในกาลเร็วๆ คิดแต่หลังมาไม่ถึงสิบปี ฟังได้พบกับชาวยุโรป ซึ่งมีขนบธรรมเนียมบ้านเมืองเรียบร้อยดี แลเป็นไปด้วยเหตุผล ความรู้ของ ผู้ครองแผ่นดินฝ่ายสยาม จึงค่อยเจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อน...(เรื่องเดียวกัน, 50-51)

...แต่ที่แผ่นดินที่เดี๋ยวนี้ยังเป็นป่าอยู่ ย่อมเป็นที่อยู่แห่งสัตว์ป่าและสัตว์ เลี้ยงคานนั้น
 ภายหลังคงจะเป็นแผ่นดินอันงามเป็นอยู่สบายแห่งคนมาก ความนี้มิใช่ว่าจะเป็นไม่ได้
 เมืองอังกฤษที่เดี๋ยวนี้ที่เป็นดินตืออยู่ในพวกเหล่าประเทศเมืองยุโรปนั้นแต่ก่อนก็
 เป็นป่าอยู่... สืบไปเบื้องหน้าเมืองไทยคงจะเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน... (เรื่องเดียวกัน.
 131)

ด้วยพระราชประสงค์ที่จะสร้างความเจริญให้ทัดเทียมอารยประเทศ พระองค์จึงทรงให้ความสำคัญ
 ในการปรับปรุงสภาพบ้านเมืองให้ดูมีความทันสมัยขึ้นในสายตาของชาวต่างประเทศ เช่น โปรดฯ ให้ขุนนาง
 สวมเสื้อผ้าเข้าเฝ้า "ดูคนที่ไม่ได้สวมเสื้อผ้าเหมือนเปลือยกาย ร่างกายจะเป็นเกลื่อนกลากก็ตี หรือเหี่ยวออกก็ตี
 โสโครกนัก ประเทศอื่นๆ ที่เป็นประเทศใหญ่ เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504:6)
 โดยเฉพาะการติดต่อกับชาวต่างประเทศ พระองค์ได้ดำเนินการอย่างสมเกียรติตามแบบ ตะวันตก โดยโปรดฯ
 ให้ เซอร์ จอห์น เบาวริง คาดกระบี่เข้าเฝ้าและไม่ต้องหมอบคลาน (Bowring, 1960:307-8) ในขณะที่พม่า
 มีปัญหาแม้กระทั่งการสวมรองเท้าเข้าเฝ้ากษัตริย์ นอกจากนี้ ยังมีการตัดถนนหนทางเพื่อความสะดวกและ
 ทันสมัยเพื่อชาวตะวันตกจะได้ "ขี่รถขี่ม้าตากอากาศ...เพื่อจะให้บ้านเมืองงดงามยิ่งขึ้น" (วุดิชัย มูลศิลป์
 2534:176) มีการออกประกาศหลายฉบับแสดงถึงความ "ศิวิไลซ์" ของไทย เช่น ประกาศอนุญาตให้เจ้า
 จอมฝ่ายในที่ไม่ต้องการอยู่ในตำแหน่ง ถวายบังคมลาออกไปแต่งงานใหม่ได้ (ร.4, 2504:22-25) ประกาศ
 ห้ามทำร้ายตัวเองเพื่อบูชาพระ (ร.4, 2504:52-53) ประกาศห้ามนำเหรียญเงินมาทำเครื่องประดับ "ด้วย
 สำคัญว่าเป็นของประหลาด จะอวดว่ากว้างขวางมีของต่างประเทศนั้นเห็นว่างามอย่างไร เมื่อคิดดูเป็นที่น่า
 อายน่าอดสูแก่คนนอกประเทศ" (ร.4, 2504:88-89) ประกาศเกี่ยวกับการรับเสด็จ "อย่าให้พนักงาน...เอา
 กระสุนยิงราษฎรต่อไป... ถ้าแลจะเคารพหมอบกราบอย่างไทยตามเคยมาแต่ก่อนก็ตามใจ ฤจะลุกขึ้นยืนกุ่ม
 (Kow Tow) เคารพอย่างจีนเคารพต่อพระเจ้าแผ่นดินจีนก็ตาม อนึ่ง แยกแลฝรั่งถ้ารัฐธรรมนูญไทยจะนั่ง
 ลงเคารพหมอบกราบอย่างไทยก็ตาม ฤจะเปิดหมวกก้มศีรษะยกมือเคารพอย่างแขกอย่างฝรั่งก็ตาม อย่า
 ให้ข้าราชการ...ห้ามปรามว่ากล่าวขึ้นใจคนนอกประเทศซึ่งพอใจจะเคารพรับเสด็จตามจารีต ของตัวๆ นั้น"
 (ร.4, 2504:91-95) ประกาศเกี่ยวกับการใช้คำกราบบังคมทูลที่มีต่อพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์
 และประกาศให้ใช้คำสุภาพ เป็นต้น

การเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตก ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำนึกในอดีต ที่ให้ความสำคัญ
 ต่อความเป็นรัฐเอกราชเชิงดินแดน มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของการเมืองการปกครอง สังคม
 วัฒนธรรมประเพณี แม้อินแดนจะยังไม่สามารถกำหนดขอบเขตที่แน่นอนตายตัว แต่มีความพยายาม
 ประเมินอย่างคร่าวๆ ของชนชั้นนำในสังคม มีการเรียกดินแดนนี้ว่า "แผ่นดินสยาม" (ร.4. พระราชสาส์น
 จ.ศ.1217. 1) "กรุงสยาม" (ร.4, 2521:88) "ราชอาณาจักรสยาม" (เรื่องเดียวกัน) "เมืองไทย" (หมู่จดหมายเหตุ
 ร.4 เลขที่ 201 ก) ซึ่งสื่อความหมายถึงรัฐเอกราชที่มีความ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และใช้ครอบคลุม
 ความเป็นเอกราชตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ปัญหาจากการเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกทำให้พระองค์

ทรงแสดงสิทธิของพระองค์เหนือดินแดนต่างๆ ที่ทรงคิดว่าอยู่ภายใต้ “พระราชอำนาจ” ให้ชัดเจนขึ้น ดังนั้น จึงเป็นความจำเป็นที่พระองค์ต้องให้ความสนใจในอดีตเพื่อเสาะหา ความสัมพันธ์ในดินแดนเหล่านี้ ที่จะ แสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้ชาวต่างประเทศได้รับรู้ ในพระราชสาส์นที่พระราชทานไปยังประมุข ต่างประเทศทุกฉบับ ทรงแสดง “นัย” ถึงขอบเขตแห่งพระราชอำนาจ เชิงดินแดนไว้อย่างเด่นชัดเช่น

...พระราชสาส์น สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยาม เมืองขึ้นใกล้เคียงต่างๆ คือเมืองลาว เฉียง ลาวกาว กำโฆษา และเมืองมลายูหลายเมือง ฯลฯ...(ร.4, 2521:1)

...พระราชสาส์น สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา เป็นมหาราชอาณาจักรใหญ่ในพระราชอาณาจักรฝ่ายสยาม คือแผ่นดิน สยามเหนือได้ แลดินแดนต่างๆ อยู่เคียงอยู่ใกล้เป็นที่อาศัยอยู่ของชนชาวประเทศ เพศภาษาต่างๆ คือ ลาวเฉียง ลาวกาว แลกำพูชา มลายู แลกะเหรี่ยงในทิศนั้นๆ เกือบรอบคอบ... (เรื่องเดียวกัน, 47)

...พระราชสาส์น...ได้ครอบครองเป็นเจ้าของพระมหานครราชธานีใหญ่ ในพระราช อาณาจักรฝ่ายสยามเหนือ ได้ แลแผ่นดินแดนต่างๆ อยู่เคียงอยู่ใกล้ในที่นั้นๆ บาง แห่งแลเป็นที่อยู่ของชนชาวต่างประเทศ มีเพศ มีภาษาต่างๆ หลายอย่าง คือ ลาวเฉียง ลาวกาว แลกำพูชา มลายู กะเหรี่ยง และอื่นๆ ในทิศต่างๆ โดยรอบคอบขอบ ขันทสีมาอาณาจักรสยาม...(เรื่องเดียวกัน, 48)

...พระราชสาส์น...เป็นใหญ่ได้ครอบครองพระราชอาณาจักรสยามราษฎรแวดล้อม ด้วยนานาประเทศราชชนบทต่างๆ ทุกทิศ คือ ลาวโยน ลาวเฉียง ในทิศพายัพแล อุดร ลาวกาวแต่ทิศอีสานจนบูรพ กำโฆษาเขมร แต่บูรพ จนอาคเนย์ เมืองมลายู เป็นอันมาก แต่ทิศทักษิณจนบูรดี แลบ้านเมืองกะเหรี่ยงบางเหล่า แต่ทิศประจิม จนพายัพ แลชายองแลชาติต่างๆ อื่นๆ อีกเป็นอันมาก...(เรื่องเดียวกัน, 59)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงการคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก จึง จำเป็นที่จะต้องยืนยันความชอบธรรมเหนือดินแดนในพระราชอาณาเขต โดยใช้ความเป็นมาในอดีตแสดงให้เห็นถึงสิทธิดังกล่าว เช่น ทรงพระราชนิพนธ์พระราชพงศาวดารเขมรความย่อ พระราชทานให้นายอาร์ เกรอังกงสุลสยามประจำปารีส เพื่อยืนยันต่อ กองต์ ซาสเซอ ลู โลบาร์ท เสนาบดีกระทรวงทหารเรือและอาณานิคม ของฝรั่งเศส ใน พ.ศ.2407 ให้นำขึ้นถวายพระเจ้านโปเลียนที่ 3 โดยหวังว่าจะทำให้ฝรั่งเศสเปลี่ยนใจเรื่อง เขมร (วินัย บรรพบุรุษคนไทยมาจากไหน. 18) และในประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร พระองค์ทรงยืนยันอย่าง แน่ชัดว่า ไทยสามารถขับไล่อำนาจของเขมรที่เคยมีอิทธิพลเหนือสุโขทัย และสามารถยึดครองดินแดนเขมร

รวมทั้งเขมรยอมอ่อนน้อมเป็นเมืองประเทศราชของไทยเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ดังความว่า

...ต่อมาภายหลังสมเด็จพระร่วงได้เสวยสมบัติเป็นสมเด็จพระเจ้าอรรคราช แล้วจึงได้ไชยชนะประเทศของเมืองเขมรที่แข็งเมืองแก่เมืองหลวงนครทมิฬ อยู่ในนามอยู่ในอำนาจ...แต่ครั้งแผ่นดินกรุงพระมหานครศรีอยุธยา โบราณราชธานี ก็ได้เคยมาพึ่งพระบารมีพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาแก่ถวายดอกไม้เงิน ดอกไม้ทอง เป็นเมืองออกอ่อนน้อม... นักองค์รามหนีได้จึงเข้ามาสวามิภักดิ์อยู่กับเจ้ากรุงธนบุรี จะช่วยนักองค์รามให้ได้เมืองเขมร...เจ้ากรุงธนบุรีจึงแต่งกองทัพใหญ่ออกไปทั้งทางบกทางเรือ...ถึงกระนั้นเจ้ากรุงธนบุรียังได้เขตแดนเขมรไว้ในอำนาจหลายเมือง...นักองค์รามได้เป็นเจ้าแผ่นดินเมืองเขมรแล้วมีนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี แล้วก็มาพึ่งพิงอิงอาศัยอยู่ในอำนาจเจ้ากรุงธนบุรีฝ่ายเดียว ไม่ได้พึ่งญวน...พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงมี พระราชโองการดำรัสให้พระยายมราชแบนกลับออกไปรักษาแผ่นดินเมืองเขมรทำนุบำรุงไว้ให้นักองค์เอง...พระราชทานเครื่องยศอย่างสูงเป็นเจ้าประเทศราชอย่างเอก...โปรดให้องค์สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดีเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในแผ่นดินเขมรทั้งสิ้น ขอยกไว้แต่แดนดินของเขมรเป็นเอกเทศ คือแขวงเมืองบัตบอง เมืองนครวัด...ยกมาขึ้นแก่กรุงเทพมหานครทีเดียว...ฝ่ายนักองค์สงวนกับนักองค์อิมได้เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทูลเกล้า ทูลกระหม่อมถวายสิ่งของเครื่องราชบรรณาการ...(ร.4. ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร หมู่จดหมายเหตุ ร.4 เลขที่ 201 ก)

ความพยายามในการใช้อดีตของประเทศไทยอธิบายสิทธิในพระราชอาณาเขตเมื่อเผชิญการคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกอีกประการหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่การแสดงความคิดเห็นในความเป็นมาของ “สยามประเทศ” ต่อ เซอร์ จอห์น เบาวริง เพื่อเป็นการยืนยันถึงอดีตอันยาวนานของประเทศไทย และเป็นการชำระ “ตำนานกรุงสยามอันถูกต้อง” ขึ้นใหม่ ดังปรากฏความในพระราชหัตถเลขาที่มีถึงเบาวริง ความว่า

...ข้าพเจ้ากับน้องชายข้าพเจ้าคือกรมหลวงวงศาธิราชสนิท...กำลังพยายามเตรียมแต่งตำนานกรุงสยามอันถูกต้องจำเดิมแต่สร้างกรุงศรีอยุธยาโบราณเป็นราชธานี เมื่อ ค.ศ.1350 นั้น...ในเบื้องต้นเราจะคัดเลือกเอาเหตุการณ์อันพอนับเป็นจริงได้จากหนังสือกฎหมายไทโบราณและพงศาวดารเขมรทั้งหลาย กับคำบอกเล่าแต่ท่านผู้เฒ่าอันเป็นที่เคารพและควรเชื่อถือได้ ซึ่งเราเคยได้ฟังมาแล้วด้วย...(Bowring, 1960:307)

ซึ่ง "ตำนานกรุงสยามอันถูกต้องจำเดิมแต่สร้างกรุงศรีอยุธยาโบราณเป็นราชธานี" ได้แก่ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาที่ตนเอง เนื้อความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ นอกจากจะเพิ่มเติมข้อความเกี่ยวกับประเทศข้างเคียงซึ่งมีความสัมพันธ์กับไทยอย่างละเอียดขึ้นแล้ว (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523:71) ยังยืนยันถึงพระราชอาณาเขตของรัฐไทยให้ชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะในส่วนของความสัมพันธ์กับเขมรที่ได้รับการให้ความสำคัญเป็นพิเศษ มีการกล่าวถึงหัวเมืองที่ติดกับพม่า เช่น เมืองตะนาวศรี เมาะตะมะ เมาะลำเลิง และเมืองในแถบมลายู เช่น มะละกา ชาว ในฐานะเมืองขึ้นที่อยู่ใต้อาณาของไทยมาหลายยุคหลายสมัย

นอกจากนี้ พระองค์ยังพระราชทานพระราชนิพนธ์พงศาวดารความย่อตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาถึงกรุงธนบุรีเป็นภาษาอังกฤษ ที่เรียกว่า "The Brief Notices of the History of Siam" และสำเนาอักษรสยามที่แปลมาจากศิลาจารึกหลักที่ 1 ให้กับเบาวริง เพื่อเป็นการยืนยันถึงความชัดเจนของความเป็นมาในอดีตแห่ง "สยามประเทศ" อันมีหลักฐานแน่ชัด มิได้เป็นเรื่องคลุมเครือเลื่อนลอย ดังปรากฏพระราชหัตถเลขาและสำเนาคำแปลศิลาจารึกด้วยพระองค์เอง ดังนี้

...ข้าพเจ้าขอส่งสำเนาอักษรสยามสองฉบับมายัง พณ.ท่าน ซึ่งเป็นอักษรที่ประดิษฐ์ขึ้นครั้งแรกทางตอนเหนือของประเทศสยาม ในคริสต์ศักราช 1282 (พ.ศ.1825) ตัวอักษรนั้นคัดลอกมาจากเสาศิลาที่จารึกอยู่...(Bowring, 1960:444)

...ตัวอย่างของอักษรสยามที่เก่าที่สุดได้แก่ จารึกประมาณปี ค.ศ.1284 (พ.ศ.1827) ที่ปรากฏอยู่บนเสาศิลาที่กรุงสุโขทัย ราชธานีของสยามแต่ครั้งนั้น...เป็นที่ทราบกันว่า พระบาทสมเด็จพระกรมรามคอมหวง พระราชาผู้มีพระนามเป็นที่เลื่องลือของสยามตอนเหนือ เป็นผู้ทรงประดิษฐ์อักษรสยาม...(Bowring, พิริยะ. แปล, 2532: 204-205)

การจัดอดีตในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การให้ความสำคัญกับอดีต

พลังผลักดันทั้งจากภายในและภายนอกสังคม ส่งผลกระทบต่อสำนึกในอดีตของชนชั้นนำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างเด่นชัด การขยายตัวของความรู้แบบก้าวหน้าก่อให้เกิดความรู้ในลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น ส่งผลให้ตัดความคลุมเครือและเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ในตำนานออก อดีตทวีความสำคัญในฐานะบทเรียนหรือแบบอย่าง โดยมีการสร้างสัมพันธ์ภาพระหว่างอดีต ปัจจุบัน และอนาคตขึ้น กล่าวคืออดีตย่อมมีหน้าที่ต่อปัจจุบัน และปัจจุบันมีหน้าที่ต่ออนาคต ดังปรากฏในพระบรม

ราชาภิเษกเรื่องโสกันต์ของเจ้านาย ซึ่งแสดงความสำคัญของสัมพันธภาพดังกล่าวว่า “เป็นแต่ได้ฟังคนเก่าๆ เล่าขานมาว่าอย่างนั้นอย่างนี้ มีครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า แต่ในกาลบัดนี้ยังหาได้มีไม่ คนเป็นอันมากไม่มีใคร ได้เห็นต่อตา ถ้าไม่ให้มีขึ้นบัดนี้เป็นเยี่ยงอย่าง นานไปภายหน้าผู้ที่ได้เห็นก็จะมี เมื่อพระเจ้าแผ่นดินมี พระราชประสงค์จะให้ มีขึ้น จะหาผู้ซึ่งเป็นที่ไต่ถามแลแนะนำให้จัดการให้ถูกต้องอย่างธรรมเนียมโบราณ ก็ จะไม่มี” (ร.4. เรื่องโสกันต์แต่ก่อน) บทเรียนจากอดีตทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำนึกเกี่ยวกับรัฐ กษัตริย์ และราชวงศ์ ที่ต้องการความชัดเจนและความมั่นคงมากขึ้น ก่อให้เกิดความพยายามในการแสดงพระราชอำนาจ ที่เป็นจริงของกษัตริย์ภายใน “พระราชอาณาเขต” ที่เป็นดินแดนอันปรากฏอยู่จริงบนผืนโลก และกษัตริย์ อยู่ในฐานะ “เจ้าของแผ่นดิน” ที่เป็นรัฐเอกราชซึ่งใครจะล่วงละเมิดมิได้ และมีฐานะเท่าเทียมกับรัฐเอกราชอื่นๆ

ในการสถาปนาความมั่นคงดังกล่าว พระองค์ทรงชี้ให้เห็นความสำคัญของกษัตริย์ในฐานะผู้ปกครอง อันชอบธรรม มีหน้าที่กำหนดและดูแลอาณาประชาราษฎร์ในรัฐ ให้ประพฤติปฏิบัติแต่สิ่งสมควร ดังนั้น พระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์และราชวงศ์จึงได้รับการยกย่องและให้ความสำคัญมากขึ้นและชัดเจน กว่าแต่ก่อน โดยการเทิดพระเกียรติกษัตริย์ในอดีตในรูปแบบของ “มหाराช” การประกาศพระบรม ราชโองการหลายฉบับ ที่เน้นความสำคัญของกษัตริย์และราชวงศ์ พระบรมราชาบาทให้ราษฎรระลึกถึงพระ เดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน ความรู้ในศาสตร์สมัยใหม่อันเนื่องมาจากวิทยาการของตะวันตก ช่วยให้ สามารถพิสูจน์ความเป็นเหตุเป็นผลในการรับรู้แบบก้าวหน้าให้ชัดเจนขึ้น และเมื่อเผชิญกับการคุกคามจาก มหาอำนาจตะวันตก ทรงพยายามแก้ปัญหาส่วนหนึ่งด้วยการแสวงหาเรื่องราวในอดีตที่จะช่วยยืนยันถึง สิทธิอันชอบธรรมในพระราชอาณาเขต สิ่งสำคัญที่ทรงกระทำคือ การให้ความสำคัญต่อดีที่มีลักษณะเป็น อันหนึ่งอันเดียวกันของ “สยามประเทศ” ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เพื่อยืนยันถึงความสืบเนื่องแห่งความเป็น รัฐเอกราชอันยาวนาน มีศูนย์กลางการเมือง การปกครองแห่งเดียวกัน และสามารถสืบเนื่องมาจนถึง ปัจจุบันและเป็นรากฐานต่อเนื่อง ไปถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ เคิร์ก เรโนลด์ส กล่าวไว้ว่า “รัชกาลที่ 4...รัชกาลที่ 5...ทรงแสดงความสนพระทัยเป็นพิเศษในเรื่องของอดีตในสมัยที่มีการ ปฏิรูปภายในและอิทธิพลจากตะวันตกและปฏิกิริยาที่มีต่อตะวันตก ทำให้เกิดปัญหาเรื่องอดีตและสร้างความ สำนึกทางประวัติศาสตร์ให้เด่นชัดขึ้น” (เคิร์ก เจ. เรโนลด์ส, 2533:3)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ หลายเรื่อง แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญในอดีตของพระองค์ เช่น ประวัติศาสตร์เกี่ยวกับราชอาณาจักรสยาม ชีวิตประวัติและอัตชีวประวัติของเจ้านายในราชวงศ์ ขนบธรรมเนียมประเพณีพระราชพิธีต่างๆ ประวัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ (พงศธิดา เกษมสิน, 2528:102-103) นอกจากนี้ยังมีการเก็บรวบรวมหลักฐานประเภทศิลปวัตถุ โบราณวัตถุ และสิ่งของที่นำสนใจ ซึ่งเป็นก้าวแรกของการรวบรวมงานทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี ที่เน้น ประโยชน์ ในการศึกษาเรื่องราวในอดีตมากขึ้น โปรดฯ ให้รวบรวมพระพุทธรูป เทวรูป ศิลปจารึก เครื่อง มือเครื่องใช้ตั้งแต่ยังทรงผนวช สิ่งประหลาดน่าสนใจ เครื่องราชบรรณาการจากต่างประเทศ มาเก็บรักษา ไว้ในที่แห่งเดียวกัน ทรงจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ส่วนพระองค์ ขึ้นเป็นครั้งแรกที่พระที่นั่งราชฤดี ต่อมาเมื่อทรง

สร้างพระที่นั่งอภิเนาว์นิเวศน์ โปรดฯ ให้สร้างพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑสถานขึ้นใช้เป็นที่จัดแสดงสิ่งของต่างๆ ในปี พ.ศ.2398 เมื่อเบาวริงเข้ามาทำสนธิสัญญา โปรดฯ ให้เข้าเฝ้าเป็นการส่วนพระองค์ ณ พระที่นั่งราชฤดี เบาวริงได้เขียนอธิบายถึงพิพิธภัณฑสถานแห่งนี้ว่า

...มีเครื่องประดับทุกชนิด หลายชนิดเกี่ยวกับธรรมชาติ เป็นต้นว่า นอแรตรูปร่างแปลกประหลาด และงาช้าง ประติมากรรมหลายชิ้นจากทวีปยุโรป แจกัน กระเบื้องถ้วยจากประเทศจีน เครื่องทรงสมัยโบราณของ พระมหากษัตริย์ ที่ล่วงลับไปแล้ว งาช้างและไม้จำหลักอย่างงดงาม เครื่องประดับทองและเงิน พร้อมด้วยเครื่องเพชรนิลจินดาจำนวนมากพระพุทธรูปหลายองค์และองค์หนึ่งก็ว่าเป็นทองแท้ทั้งองค์...(Bowring, 1960:172)

การดำเนินงานจัดรวบรวมวัตถุสิ่งของในรูปแบบพิพิธภัณฑสถานในระยะแรก มีความหลากหลาย ในด้านประเภทและชนิดสิ่งของ มิได้มีเฉพาะ "ของโบราณ" เท่านั้น แต่ยังรวม "ของประหลาด" เอาไว้ด้วย ซึ่งเป็นลักษณะของ "เอ็กซ์ฮิบิชัน" (Exhibition) มากกว่า "มิวเซียม" (Museum) แต่นับเป็นความพยายาม ก้าวแรกที่จะจัดเก็บร่องรอยที่หลงเหลือจากอดีตเอาไว้ด้วยกันเพื่อแสดงให้เห็นถึงความมีอารยธรรม และการให้ความสนใจทางด้าน "หลักฐาน" ที่สามารถพิสูจน์และยืนยันเรื่องราวในอดีตได้

การเน้น "ราชธานี" เป็นจุดศูนย์กลางของอดีตแห่งสยามประเทศ

ลักษณะการให้ความสำคัญในอดีตในสังคมไทยส่วนใหญ่จะเน้นศูนย์กลางของการเกิดปรากฏการณ์ ทั้งมวลอยู่ที่พระมหากษัตริย์ ซึ่งจะได้ชัดเจนในงานเขียนทางประวัติศาสตร์แบบพระราชพงศาวดาร ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา การสืบเนื่องของช่วงเวลาในอดีตจะใช้การลำดับรัชกาลของ พระมหากษัตริย์ต่อเนื่องเชื่อมโยงจากอดีตถึงปัจจุบัน แต่งานเขียนทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นยังมิได้เกิด การให้ความสำคัญต่อ "ราชธานี" หรือ "เมืองหลวง" จากยุคสมัยหนึ่งมาสู่อีกยุคสมัยหนึ่ง โดยสร้าง สัมพันธภาพของความเป็นอันหนึ่งอันเดียว เช่น กรุงศรีอยุธยา มิได้เชื่อมโยงอดีตที่มีลักษณะร่วมของตนเอง กับศูนย์กลางการเมืองก่อนหน้านั้น การกล่าวถึงเมืองแต่ละเมืองในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ มีลักษณะ เป็นเอกเทศ ซึ่งเน้นความสัมพันธ์ทางเครือญาติ การติดต่อทางการค้า การสงคราม หรือวัฒนธรรม เช่น การกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยากับสุโขทัย ในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 1 ในพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐฯ ความว่า "ศักราช (740) มะเมียศก (พ.ศ.1921) เสด็จไปเอาเมืองซากังราว ครั้งนั้น มหารธรรมราชาออกรบทัพหลวงเป็นสามารภและเห็นว่าจะต่อด้วยทัพหลวงมิได้ จึงมหารธรรมราชาออก ถวายบังคม" (พ. หลวงประเสริฐ. 445) หรือในพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ความว่า "ศักราช 733 ปีกุน ตรีศก เสด็จไปเอาเมืองฝ้ายเหนือและได้เมืองเหนือทั้งปวง" (พ. กรุงสยาม, 2507:23)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ สำนักในอดีตค่อยๆ ให้ความสำคัญต่อความเป็นมาในอดีตแห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมากขึ้น โดยการจัดกรอบของอดีตจนถึงปัจจุบันอย่างกว้างๆ ในรูปแบบของ "กรุงสยาม" และ "กษัตริย์กรุงสยาม" ในพระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม "สยามพระราชพงศาวดาร" ในพระราชพงศาวดารเหนือ "สยามวงศ์" และ "ลำดับโบราณกษัตริย์สยาม" ในจุลยุทธการวงศ์ เทศนาจุลยุทธการวงศ์ จุลยุทธการวงศ์ความเรียง การลำดับกษัตริย์เชื่อมโยงเป็น "วงศ์" เดียวกัน ในคำให้การชาวกรุงเก่า ซึ่งทั้งหมดเริ่มมีการจัดอดีตแห่งยุคสมัยต่างๆ ร้อยเรียงเข้าด้วยกัน โดยอาศัยตำนาน พระราชพงศาวดาร และเหตุการณ์ในปัจจุบัน มีการให้ความสำคัญของกลุ่มเมืองสุโขทัย สวรรคโลก ศรีสัชนาไลย หรือญายไย ในฐานะอดีตของประเทศไทยก่อนกรุงศรีอยุธยา และสืบเนื่องมายังกรุงธนบุรี และรัตนโกสินทร์ แต่ความคลุมเครือเลื่อนลอยของการใช้ตำนานเป็นส่วนหนึ่งในการจัดอดีตโดยเฉพาะอดีตก่อนอยุธยา ทำให้เกิดการสร้างภาพของอดีตให้มีความเหมือนจริงมากขึ้น เพื่อเป็นการเน้นย้ำว่าเกิดขึ้นจริงและเคยมีตัวตนตลอดจนบทบาทในประวัติศาสตร์ เช่น การสร้างภาพของ "พระร่วง" แห่ง "สุโขทัย" ในราชาธิราช นางนพมาศ และการแต่งสุภาสิตพระร่วง

แต่กรอบกว้างๆ ของการจัดอดีตดังกล่าวไม่สามารถอธิบายสัมพันธ์ภาพหรือปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างยุคสมัยต่อยุคสมัยได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะอดีตก่อนกรุงศรีอยุธยา อันเนื่องมาจากความไม่กระจ่างชัดที่ปรากฏในตำนาน การไม่สามารถกำหนดมิติทางสถานที่และขอบเขตที่แน่นอนในยุคสมัยต่างๆ ตลอดจนการขาดหลักฐานที่เป็นเหตุเป็นผลอันสามารถอธิบายได้ในเรื่องราวของอดีตดังกล่าว ส่งผลให้กลุ่มเมืองสุโขทัย สวรรคโลก ศรีสัชนาไลย อยู่ในความรับรู้เพียงแค่ว่าเป็นอดีตอันยาวไกลในกรอบของ "สยามประเทศ" เท่านั้น

พัฒนาการแห่งการรับรู้แบบก้าวหน้าในสังคมไทยตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ทำให้เกิดการจัดอดีตในรูปแบบใหม่ ความเป็นเหตุเป็นผล และความเชื่อมั่นว่ามนุษย์เป็นผู้ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ในอดีต ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกิดสำนึกในอดีตในรูปแบบใหม่ คือ ทรงตัดความคลุมเครือและเลื่อนลอยใน "ตำนาน" ออก อดีตของพระองค์จะต้องเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริงหรือเชื่อว่าเกิดขึ้นจริงโดยมีหลักฐานรองรับ การพบศิลาจารึกหลักที่ 1 และศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง ใน พ.ศ. 2376 เป็น "หลักฐาน" ที่ยืนยันความมีอยู่จริงของสุโขทัย ทำให้พระองค์พยายามทำความเข้าใจกับเรื่องราวในอดีตใหม่ โดยพยายามแปลข้อความในศิลาจารึก

จากบันทึกของเซอร์ จอห์น เบาวริง และสำเนาคำแปลศิลาจารึกหลักที่ 1 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้ จะพบถึงความเชื่อมั่นในความเป็นจริงของสุโขทัยของพระองค์ ดังความว่า "อักษรสยาม...เป็นอักษรที่ประดิษฐ์ขึ้นครั้งแรกทางตอนเหนือของประเทศสยาม...พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสแก่ข้าพเจ้าว่า คำนวนทางดาราศาสตร์ได้ศักราช 1206" (Bowring, 1960: 444) มีประเด็นที่น่าสังเกตประการหนึ่งเกี่ยวกับความรู้เรื่อง "พระร่วง" ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว กล่าวคือ การค้นพบศิลาจารึกของพระองค์ทำให้เกิดความแน่พระทัยต่อความมีตัวตนของสุโขทัย ทรงเริ่มอ่าน และแปลข้อความในศิลาจารึกของพระองค์ ทำให้เกิดความแน่พระทัยต่อความมีตัวตนของสุโขทัย ทรงเริ่มอ่านและแปลข้อความในศิลาจารึกหลักที่ 1 ตั้งแต่ พ.ศ.2379 (จารึกสมัยสุโขทัย, 2526:6) และพบ ความสำคัญของกษัตริย์พระองค์หนึ่ง ซึ่งมีคุณลักษณะคล้ายคลึงกับ "พระร่วง" ที่ปรากฏในตำนานก่อนหน้านั้น ทำให้ทรงแสดงความเป็นจริงของพระร่วงในตำนานให้ชัดเจนขึ้น โดยจัดให้เป็นกษัตริย์องค์เดียวกับกษัตริย์ในศิลาจารึก ดังความว่า "ภายหลังก่อนแต่บัดนี้ขึ้นไปในระหว่าง 600-700 ปีนั้น สมเด็จพระร่วงทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าอรุณราช เป็นพระเจ้ากรุงสยามฝ่ายเหนือ เสด็จครอบครองเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชชนาลัย ที่เรียกว่าเมืองสวรรคโลก ได้มีอำนาจเอาไชยชนะตลอดลงมาจนกระทั่งถึงชายทะเล จนถึงเมืองนครศรีธรรมราช" (ร.4. ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร. 2) ซึ่งตรงกับข้อความในศิลาจารึกหลักที่ 1 กล่าวถึงอาณาเขตของสุโขทัยว่า "...ราชบุรี เพชรบุรี ศรีธรรมราช ผังทะเลสมุทรเป็นที่แล้ว" (จารึกสุโขทัย. 20) จะเห็นได้ว่าพระองค์มิได้ทรงเรียกพระนามกษัตริย์ที่ปรากฏในศิลาจารึกว่า "รามคำแหง" นอกจากในบันทึกของเบาวริงเองที่กล่าวถึงการรับพระราชทานสำเนาคำแปลศิลาจารึกหลักที่ 1 ปรากฏเรื่องกษัตริย์ผู้ประดิษฐ์อักษรไทย พระนามว่า "สมเด็จพระกรมรามคอมหวง" (Bowring, พิริยะ (แปล), 2532:205)

อาจกล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับทราบพระนาม "รามคำแหง" จากศิลาจารึกหลักที่ 1 แต่ในการประกาศอย่างเป็นทางการเกี่ยวกับอดีตในสมัยสุโขทัย พระองค์ยังทรงเรียก กษัตริย์พระองค์นี้ว่า "พระร่วงอรุณราชกุมาร" ตามการรับรู้ที่มีมาแต่เดิมอยู่ ไม่ว่าจะในประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร หรือตำนานพระแก้วมรกต ที่มีข้อความว่า "สมเด็จพระร่วงทรงพระนามว่าพระเจ้าอรุณมหาราช เจ้ากรุงสุโขทัยและศรีสัชชนาลัย ที่มีพระเกียรติยศกิตติคุณระบือลือชามากกว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามทุกพระองค์" (ร.4, 2516:139) สาเหตุประการหนึ่งเป็นเพราะว่า พระร่วงอรุณราชกุมารปรากฏในความรับรู้ของสังคมต้นรัตนโกสินทร์และกระจายตัวอยู่ทั่วไปในเอกสารต่างๆ เช่น พระราชพงศาวดารเหนือ พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม จุลยุทธการวงศ์ความเรียง คำให้การชาวกรุงเก่า ในขณะที่พระนาม "รามคำแหง" ปรากฏอยู่ในชินกาลมาลีปกรณ์ ที่ว่า "พระเจ้าราม พระราชโอรสของพระเจ้าโรจ" และในจุลยุทธการวงศ์ความเรียง มีความว่า "พระราชบุตรแห่งสมเด็จพระร่วงเจ้า พระองค์หนึ่งชื่อเจ้ารามราชกุมาร" โดยเอกสารดังกล่าวมิได้ให้ความสำคัญกับกษัตริย์ "รามคำแหง" ในฐานะกษัตริย์ที่ทรงพระบรมเดชานุภาพมากที่สุดของสุโขทัย แต่กลับให้ความสำคัญกับพระเจ้าโรจนราช และพระมหากษัตริย์ราชามากกว่า แม้แต่งานเขียนเรื่อง Description du Royaume Thai or Siam ของสังฆราชปาเลอกัวซ์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 เอง ได้ให้ความสำคัญกับพระร่วงอรุณราชกุมารเหนือกษัตริย์สุโขทัยทั้งหลาย นอกจากนี้ก่อนหน้านั้นยังมีความพยายามสร้างภาพความมีตัวตนของพระร่วงในราชาธิราช นางนพมาศ สุภาจิตพระร่วง ทำให้พระองค์ไม่อาจที่จะระบุพระนาม "รามคำแหง" ชัดเจนลงไป อันจะนำไปสู่ความจำเป็นในการตอบคำถามลำดับกษัตริย์สุโขทัย ซึ่งยังขาดความชัดเจนในขณะนั้น และเป็นกรทลายกรอบการมีตัวตนของพระร่วงที่ผ่านมาอย่างเด่นชัด ดังนั้น จึงทรงใช้พระนาม "พระร่วงอรุณราชกุมาร" แทน "รามคำแหง" ซึ่งสามารถทำความเข้าใจ และเน้นย้ำความมีตัวตนของสุโขทัย ได้ง่ายกว่าในการกล่าวถึงเรื่องราวในอดีตของสุโขทัยอย่างเป็นทางการ

ทางการ แต่พระองค์ได้แสดงพระราชดำริส่วนพระองค์ระบุพระนาม "รามคำแหง" ไว้ในพระราชหัตถเลขาที่พระราชทาน แก่เบาเวริง ใน พ.ศ.2398 (จารึกสุโขทัย, 2526:6)

การพยายามกำหนดขอบเขตแห่ง "พระราชอำนาจ" ในพระราชอาณาเขตที่เป็นดินแดนอันมีอยู่จริงบนพื้นโลก และพระองค์ทรงมีความสำคัญในฐานะ "เจ้าของแผ่นดิน" ทำให้เกิดการมองกลับไปสู่ออดีต โดยให้ความสำคัญต่อมิติทางสถานที่หรือดินแดนขึ้น สถานที่ในอดีตมิได้อยู่ในกรอบทางพุทธศาสนาที่ถือว่าสยามประเทศเป็นดินแดนส่วนหนึ่งในชมพูทวีป เช่น ในสังคีตยวงศ์ นางนพมาศ อีกต่อไป หากแต่จะต้องมีความชัดเจนและขอบเขตที่สามารถกำหนดได้อย่างคร่าวๆ ศิลปินหลักที่ 1 ช่วยยืนยันความมีตัวตนอยู่จริงของสุโขทัยในอดีต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแสดงความสนพระทัยในขอบเขตเชิงดินแดนอย่างเด่นชัด โดยทรงกำหนดขอบเขตของสุโขทัยอย่างคร่าวๆ ว่า "สมเด็จพระเจ้าอรรณราชเป็นพระเจ้ากรุงสยามฝ่ายเหนือเสด็จครอบครองเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชชนาลัย ที่เรียกว่าเมืองสุวรรณคโลก ได้มีอำนาจเอาไชยชนะตลอดลงมาจนกระทั่งถึงชายทะเล จนถึงเมืองนครศรีธรรมราช ก็ต้องมาเป็นเมืองออกถวายบรรณาการแก่กรุงสุโขทัย กรุงศรีสัชชนาลัย" (ร.4. ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร. 2) และการให้ความสำคัญในลักษณะนี้ได้สืบเนื่องมาจากการกำหนดขอบเขตเชิงดินแดนอย่างคร่าวๆ ของอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ด้วย เช่น "พระเจ้าอู่ทองรามธิบดีเป็นกษัตริย์ที่เข้มแข็งกว่าบรรดากษัตริย์ของพระองค์ และต่อมาทรงได้ชัยชนะ และได้เมืองสยามภาคได้อยู่ในพระราชอำนาจทั้งหมด รวมทั้งหัวเมืองบางเมืองในคาบสมุทรมลายูด้วย" (ร.4. พงศาวดารสยาม อย่างย่อ. วินัย (แปล), 2537:75) งานเขียนทางประวัติศาสตร์ราชอาณาจักรของพระองค์มุ่งบรรยายถึง "ราชอาณาจักร" เป็นสำคัญ เช่น ในพงศาวดารอย่างย่อ ที่พระราชทานให้เบาเวริง ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เป็นต้น .

สำนึกในเรื่องรัฐ กษัตริย์ และราชวงศ์ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พระองค์ทรงจัดสุโขทัยไว้เป็นจุดเริ่มต้นของประเทศไทยและสืบเนื่องมาจนถึงรัตนโกสินทร์ กล่าวคือ รัฐ ในความหมายของพระองค์จะต้องมีขอบเขตหรือดินแดนที่ประเมินได้อย่างคร่าวๆ มีความเป็นเอกราชภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีฐานะเป็น "เจ้าของแผ่นดิน" และจะสืบทอดอำนาจโดยราชวงศ์ที่ให้ความสำคัญต่อการสืบสันตติวงศ์โดยสายโลหิต จุดเริ่มต้นแห่งอดีตของประเทศไทยของพระองค์คือสุโขทัยที่สามารถเป็นเอกราชจากเขมร และขยายพระราชอำนาจที่ประเมินได้ โดยมีกษัตริย์สืบสันตติวงศ์ต่อเนื่องกันมาดังพระบรมราชาภิบาลของพระองค์เกี่ยวกับสุโขทัย ความว่า

...ได้ความว่าในก่อน 700-800 ปีแต่บัดนั้นขึ้นไปนั้น เมืองเขมรเป็นเมืองมีอำนาจใหญ่โตครอบงำมาจนถึงเมืองลพบุรี เมืองศรีอยุธยาเดิม และเมือง ไชยศรีที่แขวงนครไชยศรี แผ่นดินไทยฝ่ายใต้ทั้งปวงนี้ ก็ยังเรียกว่าเป็นแผ่นดิน กัมพูชาต่อกันกับแผ่นดินมอญ ที่เรียกว่าเปกุงหงษาดี แผ่นดินไทยฝ่ายเหนือ ก็ยังต้องเสียส่วยส่งบรรณาการแก่เมืองเขมรอยู่...ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าอรรณราช ได้ตั้งแข็งเมืองไม่

ยอมอ่อนน้อมเสียส่วยแก่เมืองเขมรเพราะได้กระด้างกระเดื่อง ต่อเมืองเขมร...(ร.4.
ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร. 1-2)

สำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวของประเทศไทยที่มีศูนย์กลางการเมืองการปกครองแห่งเดียวโดย
กษัตริย์องค์เดียว ส่งผลให้สุโขทัยถูกให้ความสำคัญในลักษณะศูนย์กลางแห่งอำนาจดังกล่าว โดยทรงระบุ
ชัดเจนลงไปว่าศูนย์กลางแห่งอำนาจในฐานะ "ราชธานี" ที่ยังคงคลุมเครืออยู่ในกลุ่มเมืองสวรรคโลก สุโขทัย
ศรีสัชชนาลัย หรือญายุ ในเอกสารประเภทตำนาน พระราชพงศาวดารเหนือ พระราชพงศาวดารฉบับ
บริติชมิวเซียม คำให้การชาวกรุงเก่า จุลยุทธการวงศ์ความเรียง ชินกาลมาลีปกรณ์ คือ "สุโขทัย
ศรีสัชชนาลัย" ดังปรากฏความว่า "สมเด็จพระเจ้าอรรณพราช เป็นพระเจ้ากรุงสยามฝ่ายเหนือ เสด็จครอบครอง
เมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชชนาลัย ที่เรียกว่าเมืองสวรรคโลก" (ร.4. ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร. 2) "สมเด็จพระ
พระร่วงทรงพระนามว่าพระเจ้าอรรณพราชเจ้ากรุงสุโขทัย แลศรีสัชชนาลัย" (ร.4, 2516:139) "ตัวอย่าง
ของอักษรสยามที่เก่าที่สุดได้แก่ จารึกประมาณปี ค.ศ.1284 (พ.ศ.1827) ที่ปรากฏอยู่บนเสาศิลาที่กรุง
สุโขทัยราชธานีของสยามแต่ครั้งนั้น" (Bowring พิริยะ. (แปล), 2532:205) การเรียกสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย
ควบคู่กันนั้น หมายถึงศูนย์กลางการปกครองแห่งเดียวกัน มิใช่การเรียกศูนย์กลางการปกครอง 2 แห่ง ใน
เวลาเดียวกัน ซึ่งการเริ่มต้นอดีตของประเทศไทยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในลักษณะดังกล่าว
กลายเป็นคำตอบที่ชัดเจนแห่งยุคสมัยต่อกำเนิดของประเทศไทย และมีอิทธิพลครอบคลุมเรื่อยมา จนไม่เกิดการ
ให้ความสำคัญต่อกลุ่มเมืองอื่นๆ ในระยะเวลาเดียวกันนั้น เช่น เชียงใหม่ นครปฐม นครศรีธรรมราช นอก
จากจะอธิบายว่าอยู่ภายใต้การปกครองของประเทศไทยในกรณีเชียงใหม่ นครศรีธรรมราช หรืออยู่ภายใต้การ
ครอบครองของเขมรในกรณีนครปฐม เป็นต้น

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้มีความพยายามที่จะอธิบายถึงสัมพันธภาพและ
ความสัมพันธ์ของความเป็น "ราชธานี" ระหว่างสุโขทัยกับอยุธยาขึ้น เพื่อให้ได้ภาพที่ชัดเจนว่า ศูนย์กลาง
แห่งอำนาจดังกล่าวเกิดขึ้นและเสื่อมสลายลงอย่างไร ทำไมจึงเกิดการคาบเกี่ยวทางเวลาระหว่างศูนย์กลาง
อำนาจทั้งสองแห่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแบ่งดินแดนของสยามประเทศออกเป็นสองส่วน
คือ "สยามเหนือ" และ "สยามใต้" โดยจัดให้กรุงสุโขทัยเป็นศูนย์กลางการปกครองของสยามเหนือ ตั้งแต่
สามารถเป็นอิสระจากเขมรหรือขอมเรื่อยมาจนปลายราชวงศ์พระร่วง จึงเกิดศูนย์กลางการปกครองอีก
แห่งหนึ่งขึ้น ซึ่งได้แก่ กรุงศรีอยุธยา อันเป็นราชธานีของ "สยามใต้" ดังความว่า "ภายหลังก่อนแต่บัดนี้
ขึ้นไปในระหว่าง 600-700 ปีนั้น สมเด็จพระร่วงทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าอรรณพราช เป็นพระเจ้ากรุง
สยามฝ่ายเหนือ" (ร.4 ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร. 2) และ "ตั้งแต่นั้นมาประเทศแผ่นดินฝ่ายใต้ ตั้งแต่เมือง
ไชยนาท ลงมาจนกระทั่งทะเล ก็ได้นามว่าเป็นเมืองไทยใต้" (เรื่องเดียวกัน. 3) "พระเจ้าอู่ทองรามาริบัติ
เป็นกษัตริย์ที่เข้มแข็งกว่าบรรพกษัตริย์ของพระองค์ และต่อมาได้ชัยชนะ และได้เมืองสยามภาคใต้อยู่ใน
พระราชอำนาจทั้งหมด" (ร.4, พงศาวดารสยามอย่างย่อ วินัย. (แปล), 2537:75) โดยทรงอธิบายลักษณะ
การก่อเกิดแห่งอำนาจในความเป็นราชธานีของทั้งสองคล้ายคลึงกัน คือดินแดนทั้งสยามเหนือและสยามใต้

เจยกู๋เขมร หรือขอมครอบครองมาก่อน จนกระทั่งผู้ปกครองสามารถขับไล่อำนาจดั้งเดิมและสถาปนารัฐอิสระขึ้น ดังความว่า “เมืองเขมรเป็นเมืองมีอำนาจใหญ่โตครอบงำมาจนถึงเมืองลพบุรี เมืองศรีอยุธยาเดิมแลเมืองไชยศรีที่แขวงนครไชยศรี” (ร.4. ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร. 1) “แผ่นดินไทยฝ่ายเหนือก็ยังคงต้องเสียส่วยส่งบรรณาการแก่เมืองเขมรอยู่” (เรื่องเดียวกัน. 2) และกล่าวถึงที่ตั้งกรุงศรีอยุธยาว่า “พระนครศรีอยุธยาเมืองหลวงเก่าของเรา เมื่อก่อน ค.ศ.1350 (พ.ศ.1893) เป็นเพียงซากโบราณสถานของกัมพูชาที่แต่ก่อนเรียกกันว่าละแวก ชนชาติกัมพูชาในครั้งนั้นครอบครองสยามส่วนใต้หรือกัมพูชามาตะวันตก” (ร.4. พงศาวดารสยามอย่างย่อ วินัย. (แปล), 2537:74)

การแบ่งสยามประเทศออกเป็นสยามเหนือและสยามใต้ช่วยให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายถึงความคาบเกี่ยวทางเวลาระหว่างศูนย์กลางอำนาจทั้งสองแห่งได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยแสดง “นัย” ของการแผ่พระราชอำนาจจาก “สยามใต้” ตั้งแต่สมัยพระเจ้าอยู่หัวทรงเข้าครอบครอง “สยามเหนือ” ในพงศาวดารอย่างย่อที่พระราชทานให้เบาวริง และรับกับความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารอยุธยา ที่กล่าวถึงเมืองสุโขทัยในฐานะเมืองประเทศราชของอยุธยาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอยู่หัว (พ. หัตถเลขา, 2520:57) การขยายพระราชอำนาจไปยึดครองสยามเหนือทั้งหมดในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 1 “สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จไปเอาเมืองฝ่ายเหนือ และได้เมืองเหนือทั้งปวง” (เรื่องเดียวกัน. 58) ดังนั้นอดีตของสุโขทัยจึงได้รับการจัดให้เป็นอดีตของสยามประเทศก่อนอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ โดยมีตัวตน อยู่จริง สามารถยืนยันถึงมิติทางสถานที่และเวลาได้อย่างแน่นอน ตลอดจนอธิบายความสัมพันธ์และความสืบเนื่องของความเป็นศูนย์กลางการปกครองได้ในระดับหนึ่ง

ความเป็นมาของพระเจ้าอยู่หัว

ความพยายามต่อเนื่องช่วงเวลาในอดีตทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำเป็นต้องอธิบายความเป็นมาของ “สยามใต้” ให้กระจ่างชัดขึ้น ในขณะที่พระองค์ตั้งจุดเริ่มต้นของสยามเหนือไว้ที่การเป็นอิสระจากขอม ช่วงเวลาของสยามใต้กลับปรากฏช่องว่างขึ้นจากการปกครองของขอมจนถึงการสถาปนารุงศรีอยุธยาของพระเจ้าอยู่หัว เรื่องราวเกี่ยวกับบรรพบุรุษพระเจ้าอยู่หัวก่อนรัชกาลที่ 4 นั้น ทำให้มีเค้าเงื่อนในการสืบเสาะช่วงเวลาที่ยากหายไปถึงกล่าว เพื่อยืนยันว่าก่อนการตั้งอยุธยานั้นมีความเคลื่อนไหวของพระเจ้าอยู่หัวและบรรพบุรุษ มีใช้อยู่ ก็มีการตั้งกรุงศรีอยุธยา ดังความในพระราชพงศาวดาร อยุธยา หากแต่มีปรากฏการณ์ต่างๆ เกิดขึ้น ซึ่งนำมาสู่การสถาปนารุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี อันเป็นลักษณะของความ เป็นเหตุเป็นผลในการอธิบายอดีตของพระองค์

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 มีการจัดอดีตในตำนานกับอดีตในพระราชพงศาวดารเข้าด้วยกัน ในพระราชพงศาวดารเหนือ พระราชพงศาวดารฉบับบริติชมิวเซียม คำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวถึงเชื้อสายพระเจ้าอยู่หัวมาจาก “กัมพูช” หรือ “เขมร” ซึ่งยืนยันถึงความเชื่อว่า

เขมรมีอิทธิพลอยู่ในดินแดนแถบนี้มาเป็นระยะเวลายาวนานแล้ว ส่วนเอกสารอีกกลุ่มหนึ่งลงความเห็นว่พระเจ้าอู่ทองมีเชื้อสายมาจากเชียงราย กำแพงเพชร ได้แก่ จุลยุทธการวงศ์ เทศนาจุลยุทธการวงศ์ จุลยุทธการวงศ์ความเรียง โดยเอกสารทั้งสองกลุ่มได้เค้าเงื่อนจากตำนานพระยาแกรก และตำนาน ท้าวแสนปม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระบุอย่างชัดเจนว่าบรรพบุรุษพระเจ้าอู่ทองมีเชื้อสายมาจากเชียงราย กำแพงเพชร และปฏิเสธเรื่องพระเจ้าอู่ทองมีเชื้อสายกัมพูชาอย่างชัดเจน ในพงศาวดารสยามความย่อที่พระราชทานให้เบาจริง ได้ทรงบรรยายความเป็นมาของพระเจ้าอู่ทองไว้ ความว่า

...ชาวเชียงราย แคว้นที่ปัจจุบันมาเรียกกันว่าเชียงใหม่ (ลาวเหนือ) และชาวกำแพงเพชร ซึ่งถูกรังควานจากข้าศึกอยู่เสมอ ได้ทิ้งบ้านทั้งเมืองและตั้งตน ขึ้นใหม่ที่เฉลี่ยในภาคตะวันตกของกลางแผ่นดินสยาม กับได้สร้างนครขึ้น แห่งหนึ่ง เรียกว่าเทพมหานคร...ราชวงศ์แรกมีกษัตริย์ปกครอง 5 พระองค์ จนถึงองค์ที่ 6 ทรงพระนามว่าพระเจ้าอู่ทองรามธิบดี ผู้เสด็จขึ้นเสวยราชย์ใน ค.ศ.1344/พ.ศ.1887 กล่าวกันว่ากษัตริย์พระองค์นี้เป็นพระราชบุตรเขยของกษัตริย์พระองค์ ก่อนหน้านั้น พระนามว่าพระเจ้าศิริชัยเชียงแสน ผู้ไม่มีพระโอรส และเป็นเหตุให้ ราชสมบัติตกแก่พระราชบุตรเขยผ่านทางสิทธิของพระราชธิดา...พระเจ้าอู่ทองทรงใช้เมืองเฉลี่ยเป็นเมืองหลวงของพระองค์อยู่ 6 ปี ต่อมาเนื่องจากเกิด โรคระบาดร้ายแรง จึงโปรดให้เสาะหาสถานที่อื่นซึ่งน่าอยู่กว่า และในที่สุดทรงเลือกชัยภูมิอันเป็นที่ตั้งเมืองอยุธยา และสถาปนาเมืองหลวงของพระองค์ขึ้น ณ ที่ตรงนั้น...(ร.4 พงศาวดารสยามอย่างย่อ วินัย. (แปล), 2537:74-75)

จะเห็นได้ว่า นอกจากพระองค์จะตัดความคลุมเครือเลื่อนลอยเกี่ยวกับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ในตำนานเรื่องท้าวแสนปมออกแล้ว พระองค์ยังทรงแสดงความเห็นเหตุเป็นผลของการโยกย้ายเมืองของเชื้อสายพระเจ้าอู่ทองอย่างชัดเจนมากขึ้น เช่น "ถูกรังควานจากข้าศึกอยู่เสมอ" หรือ "เนื่องจากเกิดโรคระบาดร้ายแรงจึงโปรดให้เสาะหาสถานที่อื่นซึ่งน่าอยู่กว่า" เส้นทางการอพยพของบรรพบุรุษพระเจ้าอู่ทอง เริ่มจากเชียงราย กำแพงเพชร มายัง "เฉลี่ยในภาคตะวันตกของกลางแผ่นดินสยาม" และสร้างเมือง "เทพนคร" ขึ้น ก่อนที่จะหนีโรคระบาดมาสร้างอยุธยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามสร้างความน่าเชื่อถือในเรื่องราวเหล่านี้ และสร้างความสัมพันธ์ระหว่างต้นวงศ์พระเจ้าอู่ทองกับกรุงรัตนโกสินทร์เข้าด้วยกัน ซึ่งเป็นลักษณะการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างอดีตกับปัจจุบัน ดังข้อความว่า "ได้สร้างนครขึ้นแห่งหนึ่งเรียกว่าเทพมหานคร อันเป็นชื่อที่ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของชาติ และเป็นนามของนครหลวงของเราสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้ คือกรุงเทพมหานครนั่นเอง" (เรื่องเดียวกัน)

พระองค์ทรงปฏิเสธเรื่องพระเจ้าอู่ทองมีเชื้อสายเขมร หรือกัมพูชา อย่างเด่นชัด โดยทรงมีคำอธิบายเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างเขมรกับไทยในอดีตกาลไว้ว่า เนื่องจากเชื้อวงศ์พระเจ้าพุทธมุนีวงศ์

แห่งเขมรสิ้นสุดลงเหลือ แต่ราชธิดาได้อภิเษกกับชายผู้หนึ่งซึ่งถูกคัดเลือกไปจาก “สยามใต้” ชายผู้นั้นไม่พอใจจะอยู่ในเมืองเขมร จึงอพยพมาตั้งหลักแหล่งที่นครนายก และพระราชธิดาพระองค์นั้นก็เสด็จไปมาๆ ระหว่างเขมรกับนครนายก โดยไม่มีราชโอรสสืบพระวงศ์แต่ประการใด ราชสมบัติที่เมืองเขมรก็เปลี่ยนวงศ์ไป (ร.4. ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร) ซึ่งเป็นการพยายามสร้างความกระจ่างในเรื่องพระเจ้าอยู่ทงมาจากเขมรว่าเป็นเพียงต้นเค้าจากความสัมพันธ์ดังกล่าว มิได้เป็นความจริงแต่ประการใด และได้รับการสนับสนุนจากสังฆราชปาเลอกัวซ์ ที่เชื่อตามพระราชดำริของพระองค์ ในการเขียน Description du Royaume Thai or Siam มีความว่า “เนื้อความพรรณนาในตอนนี้มีลู่ทางน่าเชื่อถือมากกว่าข้างต้น เพราะถ้าเชื่อกันว่าเป็นเรื่องจริงจึงตามประการแรกแล้วไซ้ คนไทยทุกวันนี้ก็ไม่มีเชื้อชาติเป็นไทย แต่เป็นเชื้อชาติกัมพูชาหรือเขมรอันเป็นข้อสันนิษฐานที่ยากจะรับฟัง เพราะชนชาติทั้งสองนี้มีความเป็นอยู่ผิดแผกแตกต่างกันมาก” (ปาเลอกัวซ์, 2520:526) สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล)

การลงความเห็นเรื่องบรรพบุรุษพระเจ้าอยู่ทงมีเชื้อสายมาจากเขมร กัมพูชา ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นความจำเป็นอันเนื่องมาจากปัญหาการเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกในขณะนั้น โดยเฉพาะปัญหากัมพูชา การกำหนดอดีตให้มีรากเหง้าจากกัมพูชาดูจะมีอันตรายและมีประโยชน์น้อยกว่าการเน้นว่ากัมพูชาเคยอยู่ภายใต้การปกครองของไทย เพราะฝรั่งเศสมักจะหาข้ออ้างความสัมพันธ์ในอดีตเข้ายึดครองดินแดนต่างๆ เช่น การอ้างว่ากัมพูชาเคยเป็นเมืองขึ้นของเวียดนาม เมื่อฝรั่งเศสยึดเวียดนามได้จึงควรจะได้ดูแลกัมพูชาด้วย ดังปรากฏศุภอักษรสมเด็จพระศรีวิกรม์ฯ ทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ 4 เพื่อชี้แจงว่ากัมพูชาไม่เคยเป็นเมืองขึ้นของเวียดนามดังที่ฝรั่งเศสกล่าวอ้าง ความว่า -“ความพยานข้าพระพุทธเจ้าหลายชั้นดังนี้ ญวนจะว่าเมืองเขมรอยู่ในอำนาจขึ้นแก่เมืองญวนอย่างไรได้ ถึงฝรั่งเศสได้เมืองญวนแล้วจะรบเอาเมืองเขมรว่าขึ้นแก่ ญวนก็มีที่พูดกับฝรั่งเศส” (ศุภอักษรองค์สมเด็จพระศรีวิกรม์ฯ เลขที่ 68)

นอกจากนี้ ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา เริ่มปรากฏลักษณะของการจัดแบ่งกลุ่มคนและสังคมตามความแตกต่างทางภาษาและต้นกำเนิดอันเป็นต้นเค้าของแนวความคิดเรื่องเชื้อชาติ (Race) บ้างแล้ว เช่น ใน นางนพมาศ มีการแบ่งมนุษย์ในโลกออกตาม “ชาติภาษา” กว่า 63 ภาษา (นางนพมาศ. 3-5) ความคิดเรื่องเชื้อชาติมีกระบวนการคลี่คลายจากการรวมตัวเป็นปึกแผ่นโดยมีเอกลักษณ์ร่วมกันของกลุ่มสังคมหนึ่ง และพบถึงความแตกต่างกับกลุ่มสังคมอื่นจนทำให้เกิดการแบ่งแยกความแตกต่างเหล่านั้นออกซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 การหลั่งไหลเข้ามาของวิทยาการตะวันตกและสภาพการเผชิญหน้ากับบรรดามหาอำนาจก่อให้เกิดการแบ่งแยกทางด้านเชื้อชาติมากขึ้น ดังปรากฏในพระราชสาส์นหลายฉบับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงเน้นความแตกต่างดังกล่าว เช่น “เป็นที่อาศัยของชนชาวประเทศเทศภาษาต่างๆ คือ ลาวเฉียง ลาวขาว แลกัมพูชา มลายู แลกะเหรี่ยง” (ร.4, 2521:47) การเริ่มก่อเกิด ความคิดทางเชื้อชาติ เป็นปัญหาอีกประการหนึ่งที่จำเป็นจะต้องปฏิเสธเรื่องเชื้อสายพระเจ้าอยู่ทงมาจาก กัมพูชา นอกเหนือไปจากปัญหากับมหาอำนาจตะวันตกในกรณีกัมพูชา เพราะการอธิบายอดีตในลักษณะของความสืบเนื่องเมื่อตั้งจุดเริ่มต้นของบรรพบุรุษพระเจ้าอยู่ทงมาจากกัมพูชาทำให้เกิดข้อสงสัยว่าถ้าเป็นเช่นนั้น “สยาม”

อาจจะสืบเชื้อสายมาจากกัมพูชา ซึ่งเป็นปฏิบัติโดยตรงต่อความคิดการแบ่งแยกเชื้อชาติที่เริ่มก่อเกิดขึ้นใน
ระยะนั้น

อาจกล่าวได้ว่า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับ
"สำนึกในอดีต" ชั้น รัฐ กษัตริย์ และราชวงศ์ ได้รับความสำคัญโดย รัฐ มีฐานะเป็นรัฐเอกราช ประกอบขึ้น
จากดินแดนทางระบบภูมิศาสตร์แห่งความเป็นจริง มีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางการเมือง การปกครอง
ในฐานะ "เจ้าของแผ่นดิน" โดยชอบธรรมจากการสืบสันตติวงศ์ต่อเนื่องกันลงมาจกอดีต การขยายตัวทาง
การรับรู้แบบก้าวหน้าในสังคมก่อให้เกิดการมองอดีตด้วยความเป็นเหตุเป็นผล สามารถพิสูจน์และยืนยันได้
ทำให้เกิดการตัดความคลุมเครือเลื่อนลอยเกี่ยวกับอิทธิทธิปาฏิหาริย์ในตำนานออก การให้ความสำคัญต่อ
สภาพรัฐเชิงดินแดนทำให้เกิดการมองอดีตโดยเน้นมิติทางสถานที่อันเชื่อว่าเกิดขึ้นและมีอยู่จริง นำไปสู่
การกำหนด "เมืองหลวง" หรือ "ราชธานี" เป็นจุดศูนย์กลางของขอบเขตแห่งรัฐเชิงดินแดนในอดีตชั้น
การหลั่งไหลเข้ามาของวิทยาการตะวันตกช่วยยืนยันความเป็นเหตุเป็นผลเกี่ยวกับอดีตให้ชัดเจนยิ่งขึ้นกว่าเดิม
ในขณะที่การเผชิญหน้ากับมหาอำนาจตะวันตกทำให้ชนชั้นนำในสังคมจำเป็นต้องกำหนดอดีตและ
ความสัมพันธ์ที่ต่อเนื่องมาถึงปัจจุบันระหว่าง "สยาม" กับดินแดนต่างๆ ไกลเคียงที่ถูกคุกคามให้ชัดเจนขึ้น
เพื่อยืนยันถึงสิทธิเหนือดินแดนเหล่านั้น อันเป็นความพยายามประการหนึ่งที่จะรักษาอำนาจและผลประโยชน์
ในฐานะ "รัฐเอกราช" ที่เท่าเทียมกับรัฐอื่นๆ ดังนั้น อดีตจึงได้รับความสำคัญมากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งเป็นจุด
เริ่มต้น ของการก่อตัวและพัฒนาการไปเป็น "ประวัติศาสตร์ชาติ" ในเวลาต่อมา